

एतानि सुद्धितसंस्कृतपुस्तकानि ।

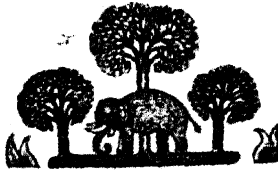
१ आधुनिक व्याकरणम्	१०	अनुमानदीपिका
२ भाग्यपाठ्या	२	३० अर्थसंग्रहः
३ अष्टाध्यायी व्याकरणम्	० १०	३१ भाषिणीविक्रम वटीक
४ विशालश्रीश्री सरसा वृद्धता ॥		३२ चित्तोपदेश वटीक
५ विशालश्रीश्री (वेदान्त)	१	३३ भाषापरिच्छेदप्रकाशकीवृद्धित
६ महाभाटादिपद्यतिः (वृद्धाश्रयैः)	४	३४ वृद्धविवेकवाट
७ महाभाटादि पद्यतिः	१	३५ दशकुमारचरित वटीक
८ महाभाटादि	४	३६ परिभाषेन्द्रोत्तर
९ महाभाटादि (वृद्धाश्रयैः)	१	३७ अर्थसंग्रह, भा. भा. भा. भा. भा.
१० अष्टाध्यायी तथा प्रथमभाष्ये		३८ अक्षराल (वेदाङ्क)
वटीक	३४	३९ अष्टाध्यायी वटीक
११ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	१	४० अष्टाध्यायी
१२ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	३४	४१ अष्टाध्यायी
१३ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	४२ अष्टाध्यायी (वृद्धाश्रयैः)
१४ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	३४	४३ अष्टाध्यायी
१५ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	१	४४ अर्थसंग्रह
१६ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	३४	४५ अष्टाध्यायी भाष्य
१७ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	२	४६ अष्टाध्यायी (वृद्धाश्रयैः)
१८ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	४७ अष्टाध्यायी वटीक
१९ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	४८ अष्टाध्यायी वटीक
२० अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	१	४९ अष्टाध्यायी वटीक
२१ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक (भा. भा.)	४	५० अष्टाध्यायी (वटीक)
२२ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	२४	५१ अष्टाध्यायी भाष्य
२३ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	५२ अष्टाध्यायी भाष्य
२४ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	५३ अष्टाध्यायी भाष्य (भा. भा. भा. भा.)
२५ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	४	५४ अष्टाध्यायी
२६ अष्टाध्यायी भाष्य वटीक	१२०	५५ अष्टाध्यायी वटीक
२७ अष्टाध्यायी वटीक	४	५६ अष्टाध्यायी वटीक
२८ अष्टाध्यायी	४	५७ अष्टाध्यायी वटीक
२९ अष्टाध्यायी भाष्य तथा		५८ अष्टाध्यायी वटीक

गीतगोविन्दकवचम् ।

श्रीजयदेवगोखामिविरचितम् ।

वि. ए. उपाधिवारिषा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचितटोकासमेतम् ।

कालिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८८२

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS MAHARAJAH
LACHMISHWAR SING BAHADUR

OF

DURBHANGA

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

the Commentator.

गीतगोविन्दे

प्रथमः सर्गः ।

सामोदहामोदरः ।

मेघे मेदुरमन्धरं वनमुषः श्यामास्तमालद्रुमे-
र्नक्तं भीक्षुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! यद्वं प्रापय ।
इत्यं नन्दनिद्रेयतसलितयोः प्रसन्नकुङ्कुट्टमं
राधामाधवयोर्भवन्ति वसुनाकुले रघुः केशवः ॥ १ ॥

प्रथमः भारती देशी भङ्गाभोरफकपदेशम् ।
गीतगोविन्दविहतिं प्रकरोमि यथां तद्रे ॥

रघु इत्यु तत्रभवाम् अवदेशकविः प्रारिणहितक निर्विज्ञेन परि-
श्रमःप्रये राधाभाषनयोः रघुःश्रीरङ्गनरूपमङ्गलमाचरति मेघैरिति । नदा-
चित्तु हृद्येन वदु गोवन्दितक नन्दक वायं वनमे मेघा-
कुम्भरमाभोग्य कसं काक्यःवक्रतमा यद्वंराजानयने ययक्तक
केनचित् काक्यैरुपेयानतां राधां प्रति कर्त्तरिवम् । हे राधे ! कम्ब-
रम् काकाकं मेघे मेदुरं श्लिग्धं वनात्कवन्ति यावत् । तनमुषः
परस्परदेशाः तवावद्रुमेः श्यामा नोदवशीः तथा नक्तं राधे उप-
स्थितमावन्ति मेघः । अथय वन मियु भीरुः भवशोकः तनकात्
तमेव रयं मन्धं यद्वं प्रापय रङ्गम् एवं कृपात् नन्दनिद्रेयतः
मन्दाप्रवा प्रसन्नकुङ्कुट्टमम् अश्रमि वः कुङ्कुट्टमः कुङ्कुट्टमद्रुपः
कतादिपरिहतदहः तस्य वद्वं तस्मान्त्वादिति भावः । तं प्रति कर्त्तयौः
प्रकृतयोः राधाभाषनयोः वद्वंराजै रघुःकेशवः श्यामाश्रीराम
इत्यमि वरीरुषेय वरुणे इत्यमवः । केचित् नन्दनिद्रेयतः मन्ध्याः

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसङ्गाः
 पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।
 श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतम्
 एतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि त्रिलासकलासु कुतूहलम् ।
 मधुरक्रीमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

कलायित् दृष्ट्याः देवतः उपदेशत इतीकृतोक्तिरिच्छाः । यादृक्-
 चित्रोक्तिं वक्तुम् ॥ १ ॥ तद्वचनं यथा । कृष्णोच्यते इति च । यतो यत
 ताः यादृक्कविःकृतम् ।

अथ एतन्प्रतिपाद्यावासुदेवरतिकथाकीर्तनं प्रतिजानीते वाग्देव-
 तीति । वाग्देवतायाः चरणाः चरितेन जनायास्तद्वक्त्रेण चित्रितं
 चित्रितं । चरितेण चरु चरुं तत्र तादृकः विविधविद्याविद्यारत
 चरुः । तथा पद्मावती चक्रवर्तीः चरणाचारणेन पदवीश्या चक्रवर्ती
 मन्त्राद्यैः समधिकैश्चैव चक्रवर्ती इति भावः । विशेषकरेण चक्रवर्तीचरणा-
 योदेवताचरितेण चित्रितम् । जयदेवकविः श्रीवासुदेवस्य श्रीनन्दस्य
 रतिकथाः सुरतोदधरः तत्र यथा कीर्तनं तद्वचनेन एतं प्रबन्धं पद्यं
 करोति । चित्रितं पद्मावतीः तदावस्थाः यातुः चरणाचारणचक्र-
 चरणावस्थासु चरणावस्थायाः चरिते । इति पद्मावती-
 चरणाचारणचक्रवर्ती वाच्यम् इति भावः । इत्याहुः । यवन्तिसुखं
 इतं चैव चक्रवर्तीसुखं तद्वचनमिति इति चक्रवर्ती ॥ २ ॥

इदानीं चरितेण्यप्युक्तव्याचरे यदीति । यदि हरिस्मरणे
 लक्ष्मणेन मनः चरु चरुतुल्यं तदा विद्यावत्काल इतिप्रवृत्तेषु
 कुतूहलं कीदृशम् कस्योक्तुमवश्याव्याहारेण तदा मधुराः माधुर्य-
 सुखयुक्ताः मनोहरा इत्यर्थः कीदृशाः कदुर्वा चरुता इत्यर्थः तथा
 चक्रवर्ती इत्याः पदावलीं कृष्णकान्तानाम् आवल्याः पद्यतयः यदा तादृशी

प्रथमसर्गः ।

वाचः पञ्चवयस्यमापतिधरः सन्दर्भेशुद्धिद्विरां
 जानीति जयदेव एव मरुतः श्लाघ्यो दुग्धद्वुतेः ।
 मृङ्गारोत्तरमतप्रमेयरचनेराचाख्यं गोवर्द्धन-
 खर्डी कोऽपि न विद्युतः श्रुतिधरो धावो कविः स्त्रापतिः ॥४

अथ प्रथमप्रबन्धः ।

वाचपरागेव रूपकतावेन च नीयते ।

प्रलवपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।

विहितवद्विज्ञपरित्रमखेदं

जयदेवस्य चरणातीं वाचीं पञ्चवयसि वाचस्य । द्रुतविकल्पितं
 हसं द्रुतविकल्पितमात्र मभीभरादिति कथयाम् ॥ २ ॥
 पञ्चवयसि कविर्मज्जन्मभिक्षा खन्धेवात्तु केवाचित् सन्दर्भोवात्तु-
 कर्मतरतस्यं वन्देति वाच इति । कमापतिधरः तदाख्यः कविः वाचः
 वाच्यार्थि पञ्चवयसि विकारवति तत्सन्दर्भेण केपलं वागादुत्तर-
 पूर्वता इत्यर्थः । जयदेव एव न तु खन्धे कविरित्यर्थः एवकारोऽन्व-
 यवच्छेदः । निरां वाचां सन्दर्भेशुद्धिं विद्युत्प्रत्ययं जानीते ।
 मरुतः तदावा कविः दुग्धद्वुते इत्येवञ्च सन्दर्भेण इतिः प्रवचनान्
 सुखेन बोधनात् श्लाघ्यः प्रबन्धनीयः दुर्बोधसि खन्धे सुखेन बोध-
 यतीति बोधैः श्लाघ्यते इति कवितार्थः । मृङ्गारोत्तराणि मृङ्गार-
 रचयमानानि क्वचि कतकहाणि खानि प्रमेयानि निवन्धाः तेषां रचनेः
 कोऽपि कविः आचार्येण जय सुतोर्गोवर्द्धनस्य खर्डी इत्यत्र इत्यर्थः
 न विद्युतः न विद्युतः आचार्यमोवर्द्धन इत्येवञ्च प्रबन्धे रच-
 यित्वनीये इति भावः । तथा स्त्रापतिः क्वचिः धोवीकविः धोवीनामा
 कविः मृदा नववयसि न तु खन्धेवतोमेव धरति खन्धेतीति
 श्रुतिधरः इत्यर्थः कविर्मज्जन्मभिक्षा इत्यम् ॥ ३ ॥

४. अथ कविः पूर्वोक्तोक्तमन्वयं पञ्चवयसिप्रबन्धमन्वयं मन्-

केयव ! धृतमीनशरीर ! 'अय जगदीश ! हरे ! ध्रुवम् ॥
चितिरतिविपुस्तरे तव तिष्ठति घृष्टे

बहुभावात्तान्कीर्त्तनरूपं बहूषं दृश्यते । श्रीकैरावरति प्रकरोत्पाटि ।
ये केयव ! धृतं मीनशरीरं जगद्वरुणं येन तत्पुष्पस्यो त्वं विहितं
मतं यद्विदुषुः सख्येयवोतस्य चरितं यस्मिन् तत् तदा सखेटम्
कालेन यथा तथा प्रकृतपयोपिच्छे सख्यानमानराश्यादि निमग्नमिति
मेव वेदं धृतवान् रक्षितवान् अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं
जय मयोत्कृष्टं च नरेण सख्येयवोनास्वपद्यानि साख्येयवोण्ये कृपक-
तामेव च गीतामि । अत्र च साख्येयवोण्ये साख्येयवोण्ये इति ।
पाठान्तरम् । अत्रयोर्वचनं संगीतटाभोटरे । यथा चित्तस्वभीष्मिन्वत-
वङ्गाद्य सुकृष्टतः कृत्यकवान् किरौटी वहुतथाकां प्रविजन् प्रदोषे
साख्येयवो साख्येयवोण्ये । यतान्तरे तु साख्येयवोण्ये एव भैरवरागः
अप्यते । आदौ च साख्येयवोण्येयतो बह्वारसंज्ञित । श्रीरागस्य
पदाद् वै यद्वन्वसटनन्तरम् । चिच्छोबसाथ कथाट एते रागाः 'प्रकी-
र्त्तितः ॥ इत्यं आद् धृतं कथारिति । अज्ञोवतपविष्णुतविरचिते
बहुतपारिजाते च साख्येयवोण्येयसङ्गं यथा

रि-भी तु कोवसो यम न-नी तीव्री च नाचने ।

बहुभावरौच्योदुप्याहे वरि आसांसोभिते ॥

वा व नि ध प ध भी ध व न व प न ना रि व । न्यवर्षवम् ।

व व पा ध भी व प व व व न ना रि वा व

धा न ना रि रि रि रि रि री व ।

व व न ना रि व व रि न व व ध भी ध व न

व व व व व व न ना रि रि रि वा ध भी

ध व व व व व व ना व वा व वा न ना रि रि

व भी वा भी ध व व व न ना व व न ना रि रि व भी व वा ॥

रश्मि वाःसवः सलीवमहरोत्तरम् ॥ १ ॥

धरविधरविक्रियवक्रगरिष्ठे ।

केयव ! धृतकच्छपरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ २ ॥

वसति द्यनगिखरे धरणी तव'सम्भा

शशिनि कलङ्कलेव निमम्भा

केयव ! धृतशूकररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमङ्गतनुङ्ग

दलितहिरण्यकशिपुतनुङ्गम् ।

केयव ! धृतनरहरिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ४ ॥

कलयसि विक्रमणे बलिमङ्गतवामन !

पदनखनीरजनितजनपावन !

चित्तिरिति । धृतं चक्षुष्यरूपं येन तत् सङ्गुहो के
केयव ! चित्तिः दृष्टिषो धरण्या धरणेन बहुनेन यत् विषयकं
कठिनीमन्तव्यकम्पूङ्गः तेन गरिष्ठे सुदृष्टे विपुलवते चित्तिविभागे तव-
पृष्ठे तिष्ठति अतः के जगदीश ! के हरे ! त्वं जय एवं सर्वत्र ॥२॥

वसतीति । के धृतशूकररूप ! धृतं शूकररूपं वराहक रूपं
येन तत् सङ्गुहो । तव द्यनगिखरे दन्ताये सम्भा परणी पृष्ठी
शशिनि चन्द्रे निमम्भा कलङ्कलेवा इव वसति । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तवेति । के धृतनरहरिरूप ! धृतं नरहरिणीः सर्पिण्योः रूपं
येन तत्सङ्गुहो । तव करकमलवरे नखमङ्गतनुङ्गे चन्द्रमं चन्द्रम
कल्पं बल ताडनं मणं दक्षिणा विदारिवा हिरण्यकशिपुः अक्षर-
राजक तनुः शरीरमेव अङ्गुः येन तन्वाभूत् यत् सोमने इति जेपः ।
कमलवरेण अमरद्वयक्यावपरत्वात् चन्द्रुत्पत्तिरिति अर्थवत् । इरा
भगवान् नारायणः सर्पिण्यमेव हिरण्यकशिपुं नखविदार इति
इराक्याकीर्ण अन्वत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कलयतीति । के कलयमानरूप ! धृतं कलयमानरूपं येन तत्

केशव ! हृतवामनरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ५ ॥

अधिरसि अधिरस्ये जगदपगतपापं

अपयसि पयसि शमितभवतांपम् ।

केशव ! हृतशुभ्रपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ६ ॥

वितरसि दिष्टु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखमोक्षबलिं रमणीयम् ।

केशव ! हृतरुद्रपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ७ ॥

बन्धुहो हे पदमण्डोत्तरजनितजनपावन ! पदमणात् ज्ञानेन नीरेष्य
गङ्गाजलेन जनितं जगामां पावनं पवित्रता येन विष्णुपादोद्भवा
गङ्गेति करणात् अत एव हे अङ्गुतवामन ! अक्षीकिकवामनमूर्धं ।
त्रिकलमणे पादद्वयेषु त्रिभुवनकामणे अत्र विषयावशात् कारकायि भव-
न्तीति सामान्यमाह्वात् करणे तृतीयाविधानेऽपि अधिकरणविषयया
वपुषो । अथै देवराजं कश्यपि प्रतारयसि । पुरा किल भगवान्
विष्णुनीमनरूपेण त्रिपःदभूमिवाच्यत्वा त्रिबोधाधिपतिं बलिं
प्रताप्यं त्रैबोध्यम् इन्द्राय दत्तवानिति पौराणिकी गावाःज्ञातुषन्वया ।
अत एव अङ्गुतेति वामनविशेषणं बोधयित्त्वित्यसम् । अन्वत् पूर्वे-
वत् ॥ ५ ॥

अलियेति । हे हृतशुभ्रपतिरूप ! हृतं शुभ्रपतेः परशुरामस्य
रूपं येन तत्सम्बुद्धौ अलियाणां अधिरस्ये शोचितादपि अवधि जने
अपगतानि पापानि बद्धं तत् अत एव शमितः भवन्न संसारस्य तापो
बद्धा तवाभूतं जगत् अपयसि । पुरा भगवान् भार्गवः पितृवशात्त-
दीपितः एककण्ठसिद्धकृषानि निदृश्व तेषां अधिरजलेन पितृन् तपसा-
नाथ तच्छलेन वा मथः बन्धुताः तासु ज्ञानेन वाच्यबोद्धव्यं
भवतीति पौराणिकी गावाः । अन्वत् पूर्वेवत् ॥ ६ ॥

वितरतीति । हे हृतरुद्रपतिरूप ! हृतं रुद्रपतेः रावणस्य कथं
दत्तं तत्सम्बुद्धौ, रणे दिक्पतीनाम् इन्द्रादीनां वपुषीषं वाच्यतीति

प्रथमसर्गः ।

वहसि वपुषि विगदे वसनं जलदाभं

हलहतिभीतिमन्वितवमुनामम् ।

केयव ! हतहलधररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ८ ॥

निन्दसि यत्प्रविधेरहह ! श्रुतिजातं

सद्यहृदयदर्शितपशुघातम् ।

केयव ! हतवृहयरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ९ ॥

स्त्रच्छनिवहनिधने कलयसि करवांसं

दिगु दयसु रमणीयं योभाकरं दयसुखस्य रावणस्य मोक्षवर्षि
दयसुयज्ञोपहारं वितरषि ददासि यन्वत् पूर्ववत् । पुराकृत्व भगवान्
रामरूपेण रावणस्य दय विरांसि कृत्वा देवान् नन्दुःखामोषेति कथा-
त्मानुषण्डेया ॥ ७ ॥

वहसीति । हे हतहलधररूप ! हतं हलधररूपं वलरामस्य रूपं
येन तत्सम्बुद्धौ, त्वं विगदे मुखे वपुषि जलदाभं नीलसु कत एव
हलस्य बाहुस्य हत्या खाघातात् या भीतिः तया मिलिता गाल-
पतिता शरणागता इति भावः या वसना तस्या भा इव भादोमि-
यंस्त तादृशं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि, वलमदृश्य नीलाम्बरत्वात्
वसनाजस्य च नीलवर्णीत्वात् वसनस्य तघात्सेनोपमिति रिति बोध्यम् ।
अन्वत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

निन्दसीति । हे हतवृहयरीर ! हतं वृहस्य शरीरं येन तत्सम्बुद्धौ,
अहृषेति दयासुखसमन्वयं सदयेन हृदयेन दर्शितं पशूनां घातो
यस्मिन् तद्योक्तं वपुषिधेः कृतविधानस्य न तु अपराधस्य श्रुतिजातं
पशुनां हतं वजेन नापाकनेतेत्यादिकं वेदशास्त्रविरुद्धं निन्दसि कस्य
कर्षिवासा एव परवधर्मज्ञे गतुषोदितत्वादिति भावः । अन्वत्
वसानम् ॥ ९ ॥

वहसीति । हे हतहलधररूप ! हतं हलधररूपं येन तत्सम्बुद्धौ,

पौलस्त्यं जयते इत्थं कथयते कादम्बमातन्वते
के च्यायन्त्यं वते इत्याहतिहते ज्ञानाय तुभ्यवमः ॥ १२ ॥
पक्ष द्वितीयप्रबंधः ।

सुन्दरीरामप्रतिपठताहास्यां जीवते ।

त्रितकमलाकुचमण्डल ! धृतकुण्डल ! ए
कलितकलितवनमास ! 'जय जय देव ! इरे ! ध्रुवम्' ॥१॥

कथयते पतारवते वामनरूपानेत्सर्गः, ज्ञानायां जयं कश्चिदप्य-
श्रुत्वां कुरुते धर्मवद्वपायेत्सर्गः पौलस्त्यं रावणं जयते रामरूपानेत्सर्गः,
इत्थं कादम्बं कथयते भारवते वलभरूपानेत्सर्गः कादम्बं दयां
पशुनातविचारिणीवित भावः आतन्वते विचारवते वल्लरुपाये-
त्सर्गः तथा च्येयान् मूर्खवते नाथयते कश्चिद्वपायेत्सर्गः अत एव दृष्य
आह्वाने जयकारान् करोतीति तथोक्ताव ज्ञानाय जयं भगवते वासु-
देवाय तुभ्यं वमः । मातृवद्विज्ञोद्धितं वगम् ॥ १२ ॥

नितेति । इत आरभ्य सप्रसु पद्येषु सर्वाणि पदानि सन्धोप-
नान्ति । ए इति सन्धोपन स्रष्टवमव्ययम् । नितं धृतं कलमायाः
कुचमण्डलं कानकुलकं येन तन्वन्मुहो, धृते कुण्डले कर्णभूषणे येन
तन्वन्मुहो, तथा कलितं धृता कलितं सुन्दरी वनमासा येन तन्-
वन्मुहो, हे देव इरे ! जय जय करोतुवर्षेण वसंज वगम् ॥ १ ॥

सुन्दरीरामनिःसारताहास्यां जीवते । इति पाठान्तरम् । सुन्दरी-
रामकथनं तथा संनोतदाभोदरे । श्यामा सुदौषी मकवदु नायां कंदू-
चनपञ्चतल्लवाता । सुतेः कारायां दधनीविभामं तन्मीतुवा इतिचसुर्-
रीवम् ॥ इति । वहीतपारिजाते च सुन्दरीरामकथनचक्रं तथा
सुन्दरी वाचरोतुपज्ञावातोहे म-विद्विंता । म-जिदलध्वनीयेता पैवत-
द्विद वल्लरा । मातारकुर्णनीयेता दाक्षिणात्या प्रकीर्षिता ।
म प उ व रि न रि व व नि च व व व प व व न व न रि च ।
रि रि व व व व । म प व । म प व वा प ना रि व रि र व प

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए
 मुनिजनमानसहंस ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ २ ॥
 कान्धियविषधरगच्छन ! जनेरच्छन ! ए
 यदुकुलनलिनदिनेय ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ३ ॥
 मधुमुरनरकविनाशन ! गरुडासन ! ए
 सुरकुलकेलिनिदान ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ४ ॥
 अमलकमलदललोचन ! भवमोचन ! ए

प ध ध नि प प ध ध प न प पा ग ना ग रि स रि रि स ध ध स
 ख । इति दाक्षिणात्यगर्भोक्त्याम् । पद्यमप्रहरोत्तरम् ।

दिनेति नः दिनमणे सूर्यस्य भवखनं भवखण्डति भूयतीति तत्-
 मण्डुहो ध्येतः सदा सविरमण्डुलमध्वरक्षीति खरखात् । भवं
 संभारं खण्डयति क्षिनोति तत्सम्बुद्धौ । संभारमन्धनलोपहर !
 मोक्षद रक्षसे । तथा मुनिजनानां मानसं चित्तं मानसं तदाख्यं सर
 इव तल्लं हव ! जयहरपञ्चविधेभः । अथ च तदाख्यं परममन्ध-
 नखण्डप ! । अन्वत् सयानम् ॥ २ ॥

काञ्चिरेति । काञ्चिकं तदाख्यं विषधरं पक्ष्मं गच्छयति टम-
 यतीति तत्सम्बुद्धौ । जनान् रच्छयति सलोपयतीति तत्सम्बुद्धौ तथा
 यदुकुलान्धिव मणिनाम्नि पद्मानि तेषां दिनेयः सूर्यः । तत्सम्बुद्धौ
 द्वे बहुवचनम् । रक्षसे, अन्वत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अध्विति । मधुसू खरखं नरखस ते मधुमुरनरखाः तेषां विना-
 शन ! नरखः काशनं बलं तत्सम्बुद्धौ । गरुडासनं रक्षसेः तथा
 सुराणां देवाणां कुलं सुरकुलं तल्लं केचिः कण्ठविहारः तल्लं विदानं ।
 कारख ! अकाराणां निधनेन तेषां सज्जतोभयसांक्षिति भावः । अन्वत्
 सयानम् ॥ ४ ॥

अमयेति । अमये प्रसङ्गे अमयत्वे इव मोचने बलं तत्सम्बुद्धौ

त्रिभुवनभवननिधान ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ५ ॥
 जनकसुताकृतभूषण ! जितदूषण ! ए
 समरशमितदशकण्ठ ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ६ ॥
 अभिनवजलधरसुन्दर ! धृतमन्दर ! ए
 श्रीमुखचन्द्रचक्रो ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ७ ॥
 तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए
 कुरु कृगलं प्रणतं जय जय देव ! हरे ! ॥ ८ ॥
 श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ए

अथ संधारण्य मोचन ! संधारण्यशङ्कर इत्येतः तथा त्रिभुवनभवन
 भवनं इत्युक्तं तस्य निधानं निधिः सदान्तरालमन्दरः तत्सम्बुद्धी-
 चन्द्रो वयानम् ॥ ५ ॥

जनवेति । जनकसुतया कीतया कृतं भूषणं अथवाः यथा
 अथ वा जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन तत्सम्बुद्धी, कीतकृतानुहार !
 अथ वा कृतकीतानुहार ! जितः दूषणः दशकण्ठकारणमन्तरः तदास्व-
 राजसविशेषः येन अथ वा जितं दूषणं दीपजननं चार्थं येन तत्-
 सम्बुद्धौ दूषणं जितम् ! अथ च दीपरहितं । तथा वन्दे मुदं
 वसितः नाहितः दूषणच्छो रायणो येन तत्सम्बुद्धौ, चन्द्रो वयानम् ॥ ६ ॥

अभिनवेति । अभिनवः नवोदितः यः जलधरः अथवाः तद्वत्
 सुन्दरः तत्सम्बोधने, धृतः मन्दरः पर्यतविशेषो येन तत्सम्बोधने
 सहस्रमन्वसवासे चन्द्रोद्हरणादिति भावः तथा चिताः चन्द्राः सच-
 सेव चन्द्रः तत्र चक्रोः चन्द्रवापानचक्रः पर्यायविशेषः तत्सम्बुद्धौ,
 सदान्तरालमन्तरादिभिर्वाच्यैः, चन्द्रो वयानम् ॥ ७ ॥

तवेति । एवं तव चरणे प्रणता इति भावय चित्तव चित्तान् तव
 भक्तान् जायीहीत्यर्थः अतः प्रणतं अथवाः कुर्वन् कुर्व, चन्द्रो
 वयानम् ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः इदम् अथवाः श्रीतिर्वाच्यम् तादृशं

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम् 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भसम्-

काश्मीरसुद्वितसुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेसदनङ्गखेद-

खेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रबन्धः ।

वसन्ते वासन्ती कुसुमसुकुमारैरवयवै-

र्द्धमन्तीं कान्तारै बहुविहितकल्याणुसरणाम् ।

मङ्गलं माङ्गलिकं प्रबन्धं सुदम् आनन्दं कुर्वते जनयति भङ्गाना-
मिति शेषः अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

इति गीतगोविन्दे द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्येति । पद्मायाः कल्याणः वा पयोधरतटी स्नानपरिसरः तत्र
परिरम्भस्येव आबिम्बनेन कल्पं यत् काश्मीरं कुसुमं शोभायुक्तं तत्रो-
परिदलमिति भावः । तेन सुद्वितं चिह्नितम् अत एव व्यक्तः रागः
प्रियानुरागः यत् तादृशमिव तथा खेदम् यः खमङ्ग कामः तेन
यः खेदः सुरतायाश्च दम्बर्षः तेन खेटाम्बुपूरो वसन्तवसन्तौ यत्
तथाभूतं मधुसूदनस्य नारायणस्य चरः वसुः व युक्तां प्रियं अमु-
पूरयतु विदधातु इत्यर्थः ॥ १ ॥ वसन्तितकं इत्यम् । तद्वत्त्वं तथा
केवं वसन्तितकं तन्मन्त्राद्यनौगः ।

इत्यं मङ्गलकावचनं पद्मसुखापवति वसन्त रवि । वाचित् वस-
न्तौ वसन्ती वसन्ते कावे वासन्तीकुसुमेः वापनीपुष्पैरिव सुकुमारैः
सुकोमलैः कवचैः कवचच्छितामिन्दुः विशेष्ये तृतीया । कान्तारै
दुर्गैः वसन्ति निवसे वसन्ते इत्यर्थः अन्वन्ती, बहु तथा तथा विहितं

धमन्तं कन्दर्पेण्वरत्रयितचिन्ताकुलतवा
चलद्वाधां राधां सरसमिदमूषे सहचरी ॥ १ ॥

वधन्तरामकृपकताशीर्ष्यां गीयते ।

सहितनवकुलतापरिशोसनशोमसमसयसमीरि
मधुकरनिकरकरम्बितकोविसकृषितकुञ्जकुटीरि ।
'विहरति हरिदिङ्ग, सरसवसन्ते

ज्ञानं कल्याणदुष्टरथं दूतीकथनेन कल्याणं कष्टरामानिन्दरथं । यथा ताम्
कतएव धमन्तम् कल्याणं कन्दर्पेण्वरेश्च कान्तवन्नायेन सविता वा
चिन्ता तथा आकुलतवा आकुलतवा चकली वाधा पीडा यस्यास्योक्तं
राधाय रदं वरुषं वचः सखे उक्तवती ॥ १ ॥ यत्न विहरिषीदसम् ।
तद्वचसं यथा रसे रद्रेण्यथा यथा न वधनामः विहरिषी ।

वधन्तरामेण कृपकतायेन च गीयते । कृपकतायेन चरिततायेनेति
पाठान्तरम् । वधन्तरामस्य कल्याणं यथा संगीतदाभोदरे । विश्वकि
वर्णोऽयमवदत्तः पुण्यं विकं चतनतादु रेण । ध्वनन् सुता वाधनोस-
भूनिर्भनकुलतः स वधन्तरामः । यथा च मानसमदो यथा । श्रीपदव्याः
वधारथे वापत् कल्याणनं हरेः । तावद् वधन्तरामस्य मानसस्य
प्रभोषिभिः ॥

वधन्तरामकल्याणं यथा संगीतयारिजाते उक्तम्

प्रहृजार्दिवन्तं मे ज्ञानो व-नो मोक्षी वधन्तये ।
ह रि न स व च नि स व नि ध प न प न न ना ।
न स व ध वि ध ध न प न न ना न ना ।
ह रि न स व ध ह रि न स व न न रि न स वि ध
ध ध प न न न न न न न प न ध ध प न रि
ह नि ध नि ह न्ना । इति प्रातःकालीयः ।

सहितेति । हे शक्ति ! सवितानां कन्दरीयां कृपकृतानां
परिशीलनेन संश्लेष कोपसः हरिभिः वधवधवीरः कृपसाचल-

वृत्त्यति युवतिजनेन समं सखि ! विरहिजनस्य दुरस्ते ॥१॥
 भ्रवम् ।

उन्नदमदनमनोरथपथिक-

बधुजनजानतविलापे ।

धलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-

निराकुलवकुलकलापे 'विहरति' ॥ २ ॥

सुगमदसौरभरभसवशंवद-

नवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिज-

नखरुचिकिञ्चुकजाले 'विहरति' ॥ ३ ॥

वायुः वेग ताडये, कपुकराणां क्षमराणां निरहैः उज्ज्वैः करन्विताः
 निविता ये कोविदाः तैः कुजतं कुजनपरितं कुजकुटीरं कजादि-
 महितवनक्षत्रं कुङ्कुमं यस्मिन् तथाभूते तथा विरहिजनस्य दुरस्ते
 कतिञ्चिन्महरे दृष्ट हरसवसले रसः प्रेमासुरासः तत् सङ्घिते रसो-
 द्वीपके वसन्ते हरिः कथं युवतिजनेन समं सखि विहरति स्त्रीकृति
 आह्वयति च ॥ १ ॥

उन्नदमदनमनोरथाः आवाभिवासाः वेगां
 तादशाः ये पथिकानां प्रवादिनां बधुजनाः तैः कवितः विलापः यत्न
 तनोत्ते, तथा कविकुलैः क्षमररक्षकैः सङ्कुला ये कुसुमसमूहाः तैः निरा-
 कुलाः निःशेषेण आकुलाः क्षमायां वकुलकलापाः यस्मिन् तथाभूते
 वसन्ते इति शेषः कथं सवसानम् ॥ २ ॥

सुगमदसौरभरभसवशंवदः कञ्चरिकायाः यः रभसः वेगः कति-
 यत् दसकैः रभसो वेगदृष्टेभोरित्यन्तरः तस्य सवशंवदा आवासा कञ्च-
 कारिकीति वाक्यं तथा नूतना दसकायाः पल सङ्कुला वेगां ताडयाः

मदनमहोपतिजनकदण्ड-

रुचिकेशरकुसुमविद्याधि ।

मिलितशिलीमुखपाटलिपटल

कृतभरतृषविलामे 'विहरति' । ४ ।

विगलितलज्जितजगद्वलोकन

तरुषकरुषकृतहामे ।

विरहिनिकुलनकुलमृग्याकृति-

केतकिदन्तुरिताये 'विहरति' ॥ ५ ॥

तथाहा: इहमेतां वक्षिन्नु तथाभूते, तथा सुवकीर्णानां सुवृत्तानां सुदय-
विहारणं मनः पीडयन् वनविजयकं वानकं चो मन्थः तस्य रचिः
वाम्निरेव रचिर्मेकं तादृशं विद्युत्कानां वद्यामानां वार्धं वनूषः
वक्षिन्नु तादृशे वरवचने दस्यक विद्येकस्य चत्वार्यु पूर्वम् ॥ ३ ॥

अद्वेति । महनस्य वक्षीयते । राशः यः वनकदस्यः पार्श्ववर्तिः
राशः इच्छुवरत्वादिति भावः । तस्य रचिरेव रचिर्मेकं तादृशः
शेखरकुसुमानां वानकेशरपुष्पाणां विद्याधो वक्षिन्नु तयोक्ते तथा
विविधताः शिलीमुख्या भ्रमरा वेद्यु तादृशैः पाटलिपटलैः पाटला-
कुसुमैः कृतः पारक वानकं तृषकं विद्याधः पेटितं वक्षिन्नु तथा
भूते वरवचने दस्यक विद्येकस्य । चत्वार्यु वनानस्य ॥ ४ ॥

विगलितेति । विगलितं विगतं वक्षितं वक्ष्या भावे प्रः ।
येषां तादृशानां वचनक वनिचयोद्गीचत्वात् वक्ष्यावरचत्वात्
विलस्ये, कवतां वनक्यनामायु वरवचोवनेन हर्षनेन तादृशैः मरी
वदेषैः तदाकृतवचिः कृतः इत्यः सुवविद्याकल्प इति भावः । मन्
तादृशे, तथा विरहिनिकुलनकुलमृग्याकृति-
कृतं वक्ष्यानामाकृतिरेव वक्ष्यातिर्षेण तादृशैः केतकिदिः केतकि-

माधविकापरिमलसलिते
 नवमासतिजातिसुगन्धौ ।
 मुनिमनसामपि मोहनकारिणि
 तरुणाकारवन्धौ 'विहरति' ॥ ६ ॥
 स्फुरदतिमुक्तकृतापरि-
 रम्भमकुम्भितपुष्पकितघ्ने ।
 हृन्दावनविपिने परिसर
 परिगतयमुनाजलपूते 'विहरति' ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभक्षितमिद-
 मदयत् हरिहरणक्षुतिसारम् ।

कृष्णैः दन्तुरिता व्याघ्रा व्याघ्राः दिव्यं यत्नं तादृशं हरद्वयवन्दने इत्यस्य
 विशेषणम् अन्वत् समानम् ॥ ६ ॥

माधविकेति । माधविकायाः परिसरेण वीरभेषेण कृतिते मनोहरे
 कृतितं विष्णुसुन्दरविश्वरः । नवाभिः कृष्णभक्तिसंज्ञिताभिः माध-
 तिभिः जातिभिश्च सुगन्धौ, अत एव मुनिमनसां तापक्षयेतसापि
 मोहनकारिणि मोहजनके तथा तरुणाणां युनाम् अविरोध्यामिति
 भावः । अकारवन्धौ हेतुं विना कृतकारिणीत्वतः हरद्वयवन्दने
 इत्यस्य पूर्वोक्तस्य विशेषणम् । अन्वत् समानम् ॥ ६ ॥

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां विह्वलनीनाञ्च अतिस्फुरन्तानां माधवी-
 कृतानां हरिद्वयवन्दने व्याधिकृतेन सुकृतिताः सङ्घातसुकृताः अत-
 र्थेण सुकृतिता कोपाङ्किता इव अन्ताः रदावाः यत्नं तादृशं तथा परि-
 हरेषु शान्मदेषु परिसरा वृक्षानी वा अस्तना तथाः कृष्णैः पूते पवित्री-
 कृते हृन्दावनविपिने हृन्दावनान्धवनान्ते हरद्वयवन्दने हरिः श्रीकृतीश-
 नेन अन्वत् ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेव भक्षितं श्रीजयदेवकविना कृतं इदं कथ्यन्तः

सुखमवसन्तसुखमयवनवर्षेण-

मनुमतमदमविकारं विहरति ॥ ८ ॥

इति श्रीमोक्षनोपनिषद् द्वितीयः प्रपञ्चः ।

दरविगलितमङ्गीवलिचक्षुस्पराम-

प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ।

इह हि दहति चेतः क्लेशकीगन्धवन्धुः

प्रमरद्समवायप्राणवद्वन्धवाहः ॥ ९ ॥

उत्पील्यधुगन्धलुब्धमधुपश्याधूतधूताहुर-

क्लीहत्कोकिलकाकलीकलकलैवहीर्षं कर्णध्वराः ।

मदनस्य कामस्य विचारो वेन तद् वानोद्दीपयन्निजधर्मैः हरिहरचयोः
अतिः अरुचयेव वारः परवार्धो यत् तयाभूतं हरिः वः वसन्तसमयः
तत्र वनवर्षेणम् उद्वह्य उद्वं इतिं प्राप्नोति । उद्वसति इति पठान-
न्तरं न उद्वह्य इति विवेकम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमोक्षनोपनिषद् द्वितीयः प्रपञ्चः ।

अथ वसन्तवासुं वर्षेवति इति । इह वसन्ते क्लेशकीर्णं गन्धेन
दौरभविस्तरणेन बन्धुः शीघ्ररक्षणः तथा मरुतम् सुखजनान् प्रति-
भावन् वः क्लेशवशात् पशुवाचः काम रक्षणः तत्र प्राणवत् प्राणवद्वन्धुः
अतिमिथ रक्षणः अत्र वातिमयं वानोद्दीपयन्नादि भावः । गन्धेन इह
वासुः दरविद्वितानां ईशद्विविधितानां मङ्गीनां वा वल्लभाः अतः
तासां परानाः शीघ्रमरणांशेव वे प्रकटिताः अट्टीकानाः मटवावा
कवृषुर्धविषेवा तैः कामनानि दासवन् सुखभीकृषुं वन् चेतः विर-
द्विध्वानिति येषः दहति द्वि वन्नायकत्वेन द्विचन्द्रोऽवधारणे भाषिणी-
हस्यम् । नमवसन्तसुखेनं वासिनीधोमिहोकेः । इति तद्वचसात् ॥९॥

वसति वसन्तवाहराणां पञ्चममनुदःवद्वन्धुं वर्षेवति उत्पील्य-
इति । पञ्चमेः विरद्विधिरिच्छाः ध्यानं कामावाः चिन्तनं तत्र

नीयन्ते पक्षिकेः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राक्समासमागमरसोच्चासैवमी वासराः ॥ १० ॥

अनेकनारीपरिरक्षिसम्भ्रम-

स्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।

सुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ

सखी समचं पुनराह राधिकाम् ॥ ११ ॥

अहं अवधानम् अभिनिवेशः तत्र अथे प्राप्तः अतुभूतः प्राप्तसमायाः
कीदृशमवस्थायाः प्रियायाः समासमभयेन बहुमस्तुकेन उच्चायः ध्यानान्दः
वेः तस्माभूतेः सङ्गः कथासत्तु प्रथरत्तु ध्युनन्तु मकरन्द-
जालेषु सुखेः कोवुपैः मधुपैः आधूताः कल्पिताः ये अताहू रा आकृष्ट-
कुक्षानि तेषु श्लोक्तानां कोविद्यानां कावलीकवचसैः सुखमधुरा-
स्फुरन्मनिसम्भ्रमे संदृतीयाः सङ्गताः कर्षण्वराः मोक्षपीडाः देव-
मयोक्ताः सखी वासराः वासलादिवहाः कथं कथमपि अतिशय्येयेत्यर्थः
नीयन्ते अतिवाद्यन्ते इत्यन्वयः । इत्यन्वयः । आहू कविश्लोक्तितम् ॥ १० ॥

अनेकति । अथो पूर्वोक्ता सखी आराह दृष्टये स्थितमित
शेषः आराह दूरदमोपशोरात्मवर अनेकायां सङ्गीनां नारीणां परि-
रक्षे आसिद्धमेव सन्भ्रम आवेगः तेन स्फुरन् रात्रन् मनोहारो
य विहाय शेषिः तत्र कावचः सत्सत्तुचः तं सुरारिं लक्ष्मं सवसम्
अच्छोः सनीये सवसम् एव सङ्गोऽन्नाऽऽहार्थं प्रत्यक्षमोचरनिवेशः
अपदयेसखी सखी पुनः राधिकाम् आह अरोचदित्यर्थः भूतसमीपे
अहं । उक्तवन्तं वंचयन्निवृत्तः । यदपि वंचयन्निवृत्तं अतो अरी इति
अपवात् ॥ ११ ॥

राजकरीदामेषु सवसवासेन च नीयन्ते सवसवासेन अतिशयेन
इत्यपि पाठान्तरम् । सङ्गीतदापोदरे राजकरीध्यानं वचा । अर्षमभा-
वाकारमवस्था च नीचं विचोषं अततो वचनी । आशोचदीपान्मनसि-
विहाय आशोचता राजकरिः प्रदिष्टा ॥ इति । संजीवपारिजाते च

अथ चतुर्थः प्रबन्धः ।

रामचरीरामकृपकताकाक्षां नीवते ।

अन्धनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली

केलिवलमभिकुण्डलमण्डितमण्ड-

यगस्मितगाली 'हरिहरि' मुखवधुनिकरी

विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ १ ॥

रामचरीरामकृपकताकाक्षां नीवते । रि-कोमला न तीव्रा वा न तीव्रतरसंयुता ।
ध कोमला नि-तीव्रा च ख्याता रामचरीति वा । चारोके म-नि-वर्णा
ख्यातुं याथा पैवतमूर्च्छना ॥

अ स रि ग प न ना रि स स रि ग प न प प कृ. व ग
रि स स नि ध प भा प ना ग न प न ग ना रि स स
नि ध प न प ध स स रि स रि ग प प न ग ना रि
स स रि ग वा ध प प न प प न प न ना रि वा
स रि रि स रि न स रि न प न प प स न रि स
स नि ध प भा प न न रि स । स रि स रि स वा ॥
इति रामचरी । प्रातःकाशोया ।

अन्धनेति । हे विद्याविधि विद्यमानकीडे ! केलिना श्रीकृष्णैव
अकटुभां अचिकुण्डलाक्षां रत्ननिर्मितं सर्वभूषणाभां अस्मितम् अक-
टुम् मण्डलानुगं सरोजमुनकं यल्ल सः इत्या क्लितेन अङ्गुष्ठादेन
प्रासते मोधते इति क्लितवाची, अन्धनेचर्चितम् अचुविष्टं नीलं चके-
वरं चरीरं यल्ल सः तथा पीतं नवनं यल्ल सरोजः ननमाली वन-
कुण्डलनाकाशपरः हरिः इह अस्मित् केलिपरे श्रीकृष्णो उन्मनधुनि-
करे उन्दरी सचूके विलसति विक्रमति । विद्याविनीतिपदं उन्म-
नधुनिकरे इत्यल्ल विशेषीकृत्यापि उल्लसते इति बोध्यं उन्मः उन्द-
र-धुनोरिकारः ॥ १ ॥

विश्वेषामगुरुरङ्गनेन जनयन्मानन्दमिन्द्रीवर-
 त्रे श्रीश्यामलकीमलैरुपनयन्नङ्गेरनङ्गीत्सवम् ।
 अञ्चन्दं ब्रजसुन्दरोभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
 अङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधो मधुर्वा हरिः क्रीडति ॥ ८ ॥
 अद्यात्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेयादिवेशाचल-
 प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डयैलानिलः ।
 किञ्चित् खिग्धरमानमौलिमकुलान्यालोक्य हर्षोदया-
 दुन्मीलन्ति कुङ्कुङ्करितिकलोत्तलाः पिकानां गिरः ॥ १० ॥

विश्वेषामिति । हे सखि ! अनुरङ्गनेन सन्नोपविधानेन विश्वेषां
 जगताम् आनन्दं जनयन् सङ्गः सुन्दरः मनोहरमूर्तिः हरिः
 मधो मधुर्वा इन्द्रीवराणां नीलोत्पलानां अशेष इव श्यामकानि कोम-
 लानि सुतनाराण्यैः तैः अङ्गैः अङ्गोत्पलं आभोच्छासं जनयन्
 पङ्कजम् ब्रजसुन्दरोभिः अभितः समन्तः अञ्चन्दं यथा तथा प्रत्यङ्गं
 प्रत्यङ्गवत् आलिङ्गितः आलिङ्गितः सन् मूर्त्तिमान् देहवद्भः अङ्गारः
 आदिरव इव क्रीडति अङ्गाररक्षापि श्यामवर्णत्वसुक्तं यथा श्यामो
 मयति अङ्गारः वितोच्छासः प्रकीर्तित इति प्रथमोऽङ्गं विशेषवदय
 अङ्गार इति पदस्यापि वङ्गक्यते इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ शार्ङ्गविक्रो-
 दितम् इत्यम् ।

अतोति । अद्य यवन्ते इत्यर्थः श्रीखण्डयैवद्यत्सवसाचस्य
 अनिलः वायुः अङ्गङ्गे पङ्कजवन्दनतदङ्गोऽङ्गे यवन्ते ये भुजङ्गाः सर्पा
 तेनां यवत्वेन यौवेन यः खेपः तस्यादिव भुजङ्गानां वायुभोजित्वं
 मङ्गलम् । भुजङ्गवधेन विषयाप्रणयोरत्यादिति भावः । मङ्गलेषु हिनेषु
 मङ्गलेषु अथवा अथवा अथवा विषयाः कोपयवनाथमिति भावः इत्यस्य
 विषयः अथवा हिनायवत् अतुसरति मञ्जति यवन्ते वायोदेहिष-
 दित्मर्तिभो यवसाचसात् उत्तरम् ममनात् उत्तरे च हिनायवत्

रासोऽज्ञासभरेण विश्वमभ्रुवामाभीरवामभ्रुवा-
मभ्रुवं परिरेभ्य निर्भरमरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वददं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-

व्याजादुद्धृत्युन्वितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे रामोद्दारापोदरो नाम प्रथमः सर्गः ।

स्वितेरिवसदप्रेषा । किञ्च किञ्चानि कोमलानि रसाधानां व्याप्याणां
लीलिषु शिखरेषु यानि सुकुणानि तानि व्याशोक्य ददा हर्षोदयात्
व्यानन्दोदयात् पिबानां कोकिलानां कुङ्कुः कुङ्करति यथा अश्वत्थमधुरा
उत्ताना अश्वत्थाः गिरः वाचः उन्नीषानि उदुगच्छन्ति ॥ १० ॥ यादु-
विक्रीडितम् वृत्तम् ।

अस्मिन् सर्गप्रभाषी कथोपक्रमस्तुङ्गु भक्तान् आश्रिषांश्चेत्तरञ्जयज्ञाह
रासिति । प्रेमान्धया प्रेम्णया अतुरागेण अन्धया हतप्रानया रज्जुर्धः
राधया अश्वत्थी रासोऽज्ञासभरेण रासोत्सवशानन्दातिशयेन हेतुना
विश्वमभ्रुवं विशासिनीनाम् आभीरवामभ्रुवां गोपाङ्गुलानां मध्ये
अभ्रुवं समीपे निर्भरं नाडं यथा तथा उरः हरेरिति शेषः । परि-
रेभ्य व्याहृत्य त्वददं तव सुखं साधु सुधामयं पीयूषपूर्णेति गीत-
स्तुतिव्याजात् नामप्रबंधाच्छेन व्याहृत्य उक्त्वा उद्धृतम् अतिनालं
पुन्वितः अत एव अस्मिन् उदुमन्दहासेन मनोहारी हरिः वः कुङ्कान्
भक्तानिति भावः । पातु रक्षतु रक्षन्वयः ॥ ११ ॥ यादुविक्रीडितम्
वृत्तम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे महाकाव्ये रामोद्दारापोदरो नाम प्रथमः
सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अहो शकेशवः ।

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरी-
विगलितनिजोत्कर्षादीर्घावशेन मतान्वतः ।
काचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली
मुखरशिखरं लीला दीनाप्युवाच रङ्गः सखीम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रबन्धः ।

गुर्जररीरणेण रूपकतालेन च गीयते ।

सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनबंधं
चलितदृगञ्जलचञ्चलमीलिकपोलबिलोलवतंसम् ।

विहरतीति । हरी लण्ठे साधारण्यः अपरनारीसमानः प्रणयो
यस्य तदाभूते वने विहरति अपरनारीषु यादृशं प्रेम राधायाः अपि
तादृशमेव वितन्वति सति राधा विगलितनिजोत्कर्षात् निजोत्कर्षो-
गणनादित्यर्थः हेतोः दीर्घावशेन अर्थात्प्युक्तया दीना दुःखिता अपि
कथ्यतः कथंकिन्तु काचिदपि गुञ्जन्मधुव्रतः अथवा तेषां मण्ड-
लीभिः अथवाभिः मुखरं शब्दितं शिखरम् अपभ्रंशः यस्य तादृशे
लताकुञ्जे लीला तिरोहितता सती रङ्गः एकान्तं सखीम् उवाच । हरि-
लीलसम् । न सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनबंधं चलि-
तदृगञ्जलचञ्चलमीलिकपोलबिलोलवतंसम् ॥ १ ॥

गुर्जररीरणेण रूपकतालेन च गीयते । रूपकताले इत्यत्र यति-
तालेनेति वाक्यान्तरम् ।

सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनबंधं चलि-
तदृगञ्जलचञ्चलमीलिकपोलबिलोलवतंसम् ।
सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनबंधं चलि-
तदृगञ्जलचञ्चलमीलिकपोलबिलोलवतंसम् ।

“राशे हरिमिह विहितविज्ञासं

स्मरति मनो मम कृतपरिहासं ‘भवम्’ ॥ १ ॥

चन्द्रकषासमग्रशिशुष्यकमंफुल्लबलयितकेयं

प्रचरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमिदुरमदिरसुवेयं “राशे” ॥२॥

गापकदम्बनितम्बवतीमुखपुम्बनसन्धितलोभम् ।

बन्धजीवमधुराधरपङ्कवमङ्गसितकितयोभं “राशे” ॥३॥

विपुनपुनकभुजपङ्कवसन्धितवङ्कवयुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिमगभूषणकिरखविभित्तमित्त्र “राशे” ४

वक्ष्ये सः चण्डाण्डहरिन्दर्भः, चण्डकौशिकः भेषरो वक्ष्ये सः तथा
कपिलयोर्विखोचो चण्डो वतघो वृणुष्ये वक्ष्ये सः ततश्चन्द्राणां पदानां
कर्मधारयः । तद् इह राशे विहितः कृतः विज्ञासो वेन तादृशं तथा
कृतः परिहासो वेन तथोक्तं हरिं स्मरति ॥ १ ॥

चन्द्रोक्तिः । चन्द्रोक्तं विशिष्टवर्णेन चान्द्रा नामोच्चेन मसूर
शिशुष्यकानां शिशुपुष्पानां मसूरवेन वन्दयितः संकमितः केचो
यस्य तादृशं कृत एव प्रचुरेण विशिष्टोच्चेन पुरन्दरधनुषा चक्रधनुषा
अनुरञ्जितः भूषितः सेदुरः स्रिग्धः यः सुदिरः मेघः तदसु सुन्दरः
वेयः वक्ष्ये तथाभूतं राशे हरिमिहादि योज्यम् ॥ २ ॥

मोक्षेति । मोषणदम्बस्य चामीरकृच्छस्य वा नितम्बधम्बः प्रशस्त-
नितम्बाः कानित्यः तादां सुखपुम्बमे कश्चित् कानितः कोमः वक्ष्ये
तं वङ्कजीववत् मधुरः कधरः पङ्कव एव वक्ष्ये तथोक्तं तथा चण्ड-
विता विज्ञासिता कितेन चण्डकन्दहासैव कोभां यस्य तादृशम् अन्यत्
सूक्ष्मम् ॥ ३ ॥

विपुषेति । विपुषाः प्रभूषाः पुषकाः रोमोद्गमना वयोव्याम्नां
भुजपङ्कवाणां वन्दयितं व्यादिङ्कितं वङ्कवयुरतीनां मोषाङ्कानां
वङ्कं वेन तथोक्तं तथा करचरणोरसि कृतपदव्यति स्वितादासिति

जलदपटलचर्लैदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
 पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं "रासे" ॥ ५ ॥
 मणिमयमकरमनाहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
 पीत्नवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं "रासे" ॥ ६ ॥
 विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
 मामपि किमपि तरङ्गद्वन्द्वदृशा मनसा रमयन्तं "रासे" ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभणितमतिस्मृदरमोहजमधुरियुरूपम् ।

• शेषः मणिगण भूषणानां रत्नालङ्काराणां किरणैर्न विभिन्नं निरा-
 कृतं तमिषम् अन्वकारः शेषे तथाभूतम् । अन्वयत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

जलदेति । जलदानां मेघानां पटले वरुणे वलनं यः रज्जुः चन्द्रः
 तस्य विनिन्दकं चन्दनतिलकं कपाटे यस्य तं तथा पीनयोः विषा-
 नयोः पयोधरयोः सनयो यः परिसरः पद्मन्तभागः तस्य मर्दने
 निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवत् विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् ।
 अन्वयत् वचनम् ॥ ५ ॥

मणिमयेति । मणिमयाभ्यां रत्ननिर्मिताभ्यां मकरमनोहराभ्यां
 मकराकृत्या मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ शोभितौ तद्वह्नी यस्य
 तम् उदारं महाशुभावं पीतवसनं पीताम्बरं तथा अमुगताः सनयः
 अनुजाः मानवाः सुराः असुराश्च वराः कीडाः परिवाराः यस्य
 तथाभूतम् । अन्वयत् वचनम् ॥ ६ ॥

विशदेति । विशदकदम्बतले निर्मले नीपतद्वन्द्वे विविधं स्थितं
 कलिकलुषभयं शमयन्तं कलिकलितपापतापहरनिन्दकैः तथा विविध
 अविशेषनीयं यथा तथा तरङ्गानी विचरन्ती सनङ्गद्वन्द्वकवचदष्टिः
 शक्तिम् तादृशेन सनया काकपि रमयन्तं हृदयः स्वतया यथा वद
 विहरन्निन्दकैः । अन्वयत् वचनम् ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तम् अतिस्मृदं मोहनं

विचरन् शरणां प्रति सस्यति पुष्पवतीमनुकूपम् 'रासे' ॥८॥

इति पञ्चमः प्रपञ्चः ।

गणयति गुणयामं त्नामं भ्रमादपि नेहते
 वहति च परीतामं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।
 युवतिषु चक्षुस्तथै कथ्ये विहारिणि मां विना
 पुनरपि मनां वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठः प्रपञ्चः ।

माहवराणेश पद्मताचीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं
 शक्तिविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ।

मनोहरं नूपुरिणोः श्रीतन्त्राय कृपं वस्यति पुष्पवती भ्रमाणां इति-
 शरणायोः शरणां प्रति अनुकूपम् अनुकूपं भवति इति शेषः । अन्त्यम्
 वसानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीतन्त्रायिन्द्रे पञ्चमः प्रपञ्चः ।

नम्रवतीति । हे शक्ति ! कथ्ये युवतिषु मोघाङ्गनासु चमनी
 स्मरन्ती कथ्या रिरंवा यथा तादृशे सत एव मां विना विहारिणि
 रमयाथे कपीलधः मम वापम् अवाधं मनः पुनरपि कामं जप्याभि-
 काशं करोति तथा हि गुणयामं कथ्येस गुणयामुं नम्रवति विचा-
 रयति, भ्रमादपि त्नामं विचारणं न देहते न विचारतीत्यर्थः परी-
 तोषं तदुत्तरत्वेन इति शेषः विमुञ्चामन्दं वहति तथा दोषं मद्-
 वद्विज्ञानितमपराधं दूरतः मुञ्चति चरिचरति न नम्रवतीत्यर्थः किं
 करोमि माह्वन्वा मतिरिति भावः ॥ १ ॥ इति श्रीतन्त्रम् ।

-माहवराणेश पद्मताचीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया । हे शक्ति ! निभृतं निभृतं यत् निकुञ्ज-
 गृहं वतादिवेत्तवमकूपं स्वानं मतया, कदने कासे वा मनोरहः

“सखि हे ! केशिमधुनमुद्गरं रमय मया सह
 मदनमनोरथभाषितया सविकारं” ध्रुवम् ॥ १ ॥
 प्रथममभागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।
 मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं ‘सखि हे’
 किमलयशयननिवेशितया चिरसुरसि ममैव शयानम् ।
 कृतपरिरम्भचक्षुस्वनया परिरभ्य कृताधरपानं ‘सखि हे’ ॥ ३ ॥

अभिधापः कामविषयिणीया इत्यर्थः तस्मिन् भावः आवेशः अस्या
 जातः इति तद्योक्ता अस्य जाते इत प्रत्ययः । तथा तथा चकितं
 यद्यद् यथा तथा विबोधिता दृष्टा सख्यादिकं यथा तादृश्या मया
 मङ्ग निशि, दाली एतान्ते निखीव आत्मानं संगोप्य वसन्तं स्थितं, रतौ
 शृङ्गारे यः रमसः आवेशः तस्य भरेण आतिशयेन सविकारं
 काश्यपेण भावान्तरगतम् उद्गरं मधुरं यथा तथा कृत्स्नं केशिम-
 धुनं केशिनामासुरच्छूदनं कृत्वा रमय इति कारय ॥ १ ॥

प्रथमेति । प्रथमः आद्याः अभूतपूर्वं इत्यर्थः । तः शयानः
 तिम अज्जितया तथा मृदु मधुरं स्थितं यस्मिन् तादृशं भाषितं वचनं
 यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः पटुनि निपुणानि मनोहरव्यसनयो-
 नीत्यर्थः यानि पाटुनां प्रियवादानां यतानि तैः अदृक्कृतम्
 अदृक्कृतयन्तं कृताधरपानं यं अमल्येति वादिनित्यर्थः यथा शिथिली-
 कृतं अश्रितं जघनात् दुकूलं वचनं येन तादृशं कल्पमिति शेषः ।
 अस्मत् स्वामम् ॥ २ ॥

किञ्चनवेति । किञ्चनवयने पञ्चवयस्यावां निवेशितया शशि-
 तया तथा कृतं परिरम्भम् आसिक्कृतम् चक्षुस्वनम् यथा तथाभूतया
 मयेति शेषः । चिरं बहुकालं ममेव चरति वसति स्वामं तथा
 परिरभ्य आसिक्कृतं कृतम् अधरपानं येन तथोक्तं कल्पमिति शेषः ।
 अस्मत् स्वामम् ॥ ३ ॥

अनसनिमोक्षितलोचनया पुनकायनिलसितकपोलम् ।
 अमजलक्षितकलेवरया वरमदनमटादतिलोक्षम् 'सखि' ॥ ४ ॥
 कोकिलकसरवकुञ्जितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
 अयकुसुमाकुसकुन्तलया नखलिखितघनप्लनभारम् 'सखि' ॥ ५ ॥
 चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
 मुञ्चरविशृङ्खलमेखलया सकचयद्वचुस्वनदानम् 'सखि' ॥ ६ ॥

अनसिति । अनसेन सुरत सुखजनितेन निषीदिते विषोचने
 यस्याः तथा तथा अनजनेन खेदात्तया विक्रं कलेवरं यस्याचाटय्या
 मयेति शेषः । पुनकानां रोमज्जर्णायाम् आवल्ला अगला चुम्बनादिति
 भावः । खलितो कपोलौ गच्छो यद्य त तथा वरमदनेन अतिप्रदह-
 कामेन यो मदः विकारविशेषः तस्मात् अतिलोक्षं मेमं प्रति अति-
 सङ्घर्षमित्यर्थः कल्पमिति शेषः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कोकिलेति । कोकिलस्य कणः मधुरः यः रवः तदत् कुञ्जितं
 भाषितं यस्याः मधुरभाषिण्या इत्यर्थः, तथा अयानि निधुवनलीनया
 विष्णुतानि कुसुमानि वेद्यः तादृशाः आकुषाः बन्धनराहित्यात् इत-
 प्ततो विधिप्राः कुन्तलाः केशाः यस्या तथाभूतया मयेति शेषः, जितः
 मनसिजतन्त्रस्य ज्ञानशास्त्रस्य विचारः येन तं ज्ञानशास्त्रविचारे सर्व-
 जयिनमित्यर्थः, तथा मन्त्रैः खलितो अखलितो जनयो मां वचयोः
 प्लनयोः भारौ विकारौ येन तथोक्तं कल्पमिति शेषः । अन्यत्
 समानम् ॥ ५ ॥

चरयेति । चरन्वयोः पादयोः रञ्जितो मणिनूपुरौ यस्याः तथा
 तथा सुखराः बन्धावमाना नितम्बचाङ्गनादिति भावः । तथा विशृ-
 ङ्खला अयथास्मिता मेखला रचना यस्याः तथा मयेति शेषः, परि-
 पूरितम् कलेवरतः कृतः सुरतवितानः निधुवनव्यापारः येन तं तथा
 सकचयद्वं केषयद्वचुपूर्वकं चुम्बनदानं यद्य तथोक्तं कल्पमिति । अन्यत्
 पूर्ववत् ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
 निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् 'सखिहे' ७
 श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
 सुखमुक्कण्ठितराधिकया कथितं वितनात् सलीलम् 'सखिहे' ८

इति षष्ठः प्रबन्धः ।

हस्तस्त्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवक्षिमहल्लवी
 हन्दात्सारिद्रमन्तवीक्षितमतिस्त्रे दार्द्रगण्डस्थलम् ।
 मामुद्दीक्ष्य विलम्बितस्मितसुधामुग्धाननं कानने
 गाविन्दं व्रजसुन्दरोगणव्रतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

इतीति । 'रतिसुखसमये यः रसः चेतसो द्रवीभावः, तेन अल-
 सया निश्चेष्टया अतएव निःसहम् अघाटवं यथा तथा निपतितता
 तनुर्जता इव यथाकलाभूतया अवेति योज्यं दरमुकुलिते ईषत्
 सङ्घते नयने सरोजे इव यच्च तादृशं उदितः प्रहृष्टः मनोजः कान-
 नस्य तथाभूतं मधुसूदनम् । अन्यत् यथा अलम्बनीयम् ।

अति । श्रीजयदेवेन भणितम् इदम् उत्कण्ठितया कृष्णप्रा-
 तुस्तुष्टया राधिकया कथितं सखीकं सविलासम् अतिशयम् अतिमानं
 मधुरिपोः लक्ष्य्य यत् निधुवनं सुरतं तस्य शीलं चरितं सुखं
 भक्तानामिति शेषः, वितनोत् विदधात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे षष्ठः प्रबन्धः ।

इतीति । इदानीं वक्ष्यामीताया राधाया गोपाकृपाहतं कृष्णं
 इहा पञ्चरिचम् । हे सखि ! कानने व्रजसुन्दरीमण्डले अल-
 लवः कुटिला अल्लवः अल्लताः विद्यन्ते यासां तादृशः वा
 यल्लवः गोपाकृपाः तासां इन्द्रेः सम्पत्तेः कुत्सारी उत्कृष्टप्र वर्यं
 कानो यस्मिन् इत् सङ्घटाकं यथा तथा इत्यर्थः । इति च व्रजनाथं
 मन्त्राने ऋ प्रबन्धः । अतएव मासुद्दीक्ष्य विलम्बितया विशेषकृष्ण-

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशाकलतिका-
 विकाशः कामारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
 अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरुषितरमणीया न मुकुल-
 प्रसूतिश्चूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ २ ॥
 माकृतस्मितमाकुलाकुलगलहस्मिन्नमृत्तामित-
 भ्रूवल्लीकमलौकदर्शितभुजामूलावैदृष्टस्तनम ।
 गांपीनां निभृतं निरीक्ष्य दयिताकाङ्क्षद्विरं चिन्तयन्
 अन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ३ ॥

इति अक्रोशकेशयो नाम द्वितीयः सर्गः ।

युक्तया शिखरद्वयया सुभावनापुरकिनेनेत्यर्थः, सुखं मनोहरम्
 कामनं सुखं यथा तम् अतिस्मितेन मञ्जुव्रजमितेनेति शेषः । आर्द्रं
 गण्डप्यक्तं वक्ष्ये तथाभूत तथा कृष्णाभ्यां सखाः विश्वदः विद्यासंशयः
 मोक्षभवेत्यर्थस्य तद्योक्तं गोविन्दं पश्यामि हृष्यामि आनन्द्यातिशय-
 मदभयानि च ॥ १ ॥ आर्द्रं नविक्रीडितम् इत्तम् ।

विरहव्याकुलतां दर्शयति दुरीति । हे सखि ! व्यथयति दुरालोकः
 दुर्दृश्यं सङ्घोषकत्वादिति भावः । कोकलावकः अस्याव्यगुणः यथा तादृशी
 नवका अभिनवा अयोव्यकृतिका तस्या विकाशः तथा कामारयुक्तं
 उपवनं कामारोपवनं मध्यपद्मोपी वनाशः परोवरसङ्घितसपवन-
 पिन्यर्थः, तस्य पवनोऽपि व्यथयति तापयति कामोत्तेजनादिति भावः ।
 तथा भ्राम्यन्तीनां भ्रङ्गीनां रचितैः सुश्रितै रमणीया मनोहारिणी
 शिखरिणी प्रथमापभागा इयं चूतानां व्याख्यायां सङ्गवप्रकृतिः यदि
 न सुखयति अपि ह तापयत्येवेत्यर्थः अन्तर्मुग्धमत्वादिति भावः ॥ २ ॥
 शिखरिणीवत्तम् ।

वाङ्मनेति । गोपीनां वाङ्मनं वाभिप्रायं शिवं सदुपायो
 अङ्गितुं नत्, वाङ्मनाङ्गुलम् अस्मत्कृतं तथा तथा नवकाः अस्मत्कृतः

अथ तृतीयः सर्गः ।

मुग्ध मधुसूदनः ।

कंसारिरपि संसारवासनावहृष्टशृङ्खलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्त्वाज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

ब्रह्मस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणव्रणखिन्नमानसः ।

कृतागुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्चे निषसाद माधवः २

अथ सप्रथमः प्रबन्धः ।

धर्मश्रद्धा बहुश्रेया यज्ञिन् तत् धर्मश्रद्धाः सयताः कथा इत्येवमरः । उद्धा-
सिता तरङ्गिता कुटिखिता श्रुवन्ती यज्ञिन् तत् अशोकं सव्याजं
यथा तथा ददितं भुजाम्बुं वास्तुम्बं यज्ञिन् तथा अर्द्धं ददः स्तनो
यत् तत् यथा तथा निश्चितं गोपस्थानं निरीक्ष्य खलः पनसि सख-
मनोहरं यथा तथा चिन्तयन् तथा ददितं प्रियं ताभिः सङ्घं सुरत-
व्यापारविशेषं, आकाङ्क्षितं अभिसम्पतीति तद्योक्तः मधुः मदीन केशवः
यः सुखाय चिरं क्लेशं हरत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ शार्दूलविश्रीकृतम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे मङ्गलाख्ये अङ्के षष्ठेऽध्यायेनाम द्वितीयः सर्गः ।

अस्मति कल्पस्यापि विरहं वर्धयति कंसारिरिति । कंसारिः
कल्पोऽपि हृदये संसारबाधनायां यः सत्यः तस्य श्रद्धायां शौकरव्यु-
त्पत्तौ राधाम् आश्रय निवेश्य व्रजसुन्दरीः अन्वा इति शेषः
तत्त्वाज ॥ १ ॥ इत्यम् अष्टोत्प ।

इत इति । सः माधवः अनङ्गुल कामस्य बाधेन विषयं मानसं
यस्य तथाभूतः सन् इतस्ततः तां राधाम् अतुल्यं अन्विष्य जतः अनु-
तापः पश्चात्तापः येन तादृशः कथयन् तां अन्विष्यतयानिति शृङ्खलान-
कनकापः सन् अन्विष्य सुखं सन्दिनीं यद्यथा तस्य तटान्ते सुखं

गुणरीरामप्रतिबद्धतायाश्च नीयते ।

मामियं खलिता विलोक्य हृतं बध्निचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ।

“हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव” ध्रुवम् ॥ ३ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ‘हरिहरि’ ॥ ४ ॥

चिन्तयामि तद्वाननं कुटिलम् रोषभरेण ।

शोणपद्ममिवापरि श्रमताकुलं श्रमरेण ‘हरिहरि’ ॥ ५ ॥

तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं हया विलपामि ‘हरिहरि’ ॥ ६ ॥

मान्ने बन् कुञ्जं चतादिपिहितस्वानं तत्र निषवाद् उपविष्टः ॥ २ ॥
पंगव्यविकं इत्यम् ।

गुणरीरामेण प्रतिबद्धतायेन च नीयते ।

भाविति । एवं राधा बभूवां नारीणां निचयेन ध्रुवेन हृतं मां
दिलोक्य खलिता, मयापि सापराधतया अपराधित्वेन अतिभयेन अति-
भीतेनेत्यर्थः गता न वारिता, हरि हरि इति अहतापव्यग्रकमव्ययम् ।
तस्मात् वा हतादरतया अनादरव्याम् कुपितेव ध्रुवात्तद्योगेन गता ॥ ३ ॥

विविति । वा चिरं विरहेण दीर्घेण वदिष्येदेन किं करिष्यति,
किं वदिष्यति । तथा विनेति अध्याहार्यं तथा विना मन जनेन
वा धनेन किं ? (किं बभूवा) जीवितेन गृहेण गृहावस्थानेन वा
किं ? न विनवि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चिन्तयामि । रोषभरेण कोपातिचयेन कुटिले कुपिते भ्रुवी
वकिन्तु तादृशं तस्याः राधाया आननं उपरि श्रमता श्रमरेण आकुलं
मोक्षं रङ्गवर्धं पद्मनिव चिन्तयामि सन्तापयामि ॥ ५ ॥

तामिति । अहं हृदि सङ्गतां हृदवस्थानित्यर्थः मां राधायां

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तव वेद्यं कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि 'हरिहरि' ॥७॥

दृश्यसे पुरतो गतामबन्धव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भयं न ददासि 'हरिहरि' ॥ ८ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि 'हरिहरि' ॥ ९ ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।

केन्दुविलससमुद्रसम्भवरीरुण्णिरमणेन 'हरिहरि' ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रपञ्चः ।

अनियं पुनः पुनः भ्रमसू अत्यर्थं रलयामि जनोरधेन तथा विहरा-
भोत्यर्थः । किम् अथवा किंशब्दो विकल्पार्थः यने ताम् अतुल्यराशिं
अन्वेषयामि इथा किं कथं विशयामि एतद्विषयं निष्कलनित्वार्थः ॥ ६ ॥

तन्वि इति । हे तन्वि तयाहि ! तव हृदयम् अखण्डया ईर्ष्या
खिन्नं आकुञ्चितम् आकलयामि बन्धवयामि, तत् तस्मात् कुतो
गतासि इति न वेद्यं न जानामि, तेन हेतुना ते दुःखम् अनुभवामि
अतुल्येति अस्माकीति भावः ॥ ७ ॥

दृश्यसे इति । हे राधे ! मे मनः पुरतः अप्ततः एव गतानतं
यातायातं विदधासि करोषित्वं दृश्यसे, (तथापि) किं कथं पुरा एव
पूजन्तु बन्धुपरिरम्भयं बन्धुमेव आधिनेन आलिङ्गनं न
दादासि ? ॥ ८ ॥

क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि ! क्षम्यतां क्षमां कुरु, कदापि तव
ईदमम् एवमकारम् अथरम् अपिदमिति शेषः । न करोमि, नन दर्शनं
देहि, मन्मथेन वासेन दुनोमि शेषं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वर्णितमिति । केन्दुविलसं मान के धावः कं एव समुद्रः तस्मात् स-
म्भवतीति तथोक्तः रीरुण्णिरमण्यसुन्दः तेन जयदेवकेन जयदेव एव

भूपल्लवो धनुरपाङ्गत-रङ्गितानि

वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ २ ॥

मूचापि निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मन्मन्व्यथां

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कबरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।

मोहं तावदयञ्च तन्वि ! तनुतां विम्बाधरो रागवान्

सद्वृत्तस्तनमण्डलस्तेव कथं प्रायेर्मम क्रीडति ॥ ४ ॥

कुह न गृह्णाण, चापं धनुः सा आरोपय न शरेण सन्धेः कील्यर्थः, पूर्णितस्य शरप्रहारेण मोहं गतस्य जनस्य आघातेन प्रहारेण प्रकृतप्रहारेणेत्यर्थः, किं पीरुषं कः पुरुषकारः । ये मम मनः तस्या एव नृगीहणः नृयाण्या राधायाः मनसिजेन कामेन प्रेङ्खलः खललः ये कटाक्षा एव खललाः खल्लयः तेषां उजात्ताभिः तैजाभिः अर्जुनिं नितरां विद्विमित्यर्थः, अतएव अद्यापि मनानपि अत्यमपि न सन्धु-
कृते न प्रकृतिं गच्छति । कटाक्षशुगेति पाठे कटाक्षा एव आशुगाः शरा इत्यर्थः ॥ २ ॥ यादृक्कविर्क्रीडितम् ।

भूपल्लव इति । भूः पल्लव इव तथोक्तः धनुः क्रासुकम् अपाङ्गत-
रङ्गितानि कटाक्षप्रेक्षिताणि वाणा शराः, श्रवणपालिः कर्षपाशः
गुणः मोर्षी इति यतानि निर्जितानि जगन्ति तैः तादृशानि अस्त्राणि
आरेण कामेन अनङ्गजयजङ्गमदेवतायाम् अनङ्गस्य जयः लिभुवन-
पराभवः तस्य वा जङ्गला चक्षुका देवता कवचाधनी तदधिष्ठात्री देवी-
त्वर्तः, तस्यामन्तायां तस्यां राधायाम् अर्पितानि अस्त्रानि किम् ? ॥ २ ॥
वदन्तिवचं इत्यम् ।

अधुना त्वं कटाक्षादिस्त्ररथेन कस्य वार्तिव्यवपीडयाद् भूचापे
इति । हे तन्वि कथाङ्ग ! भूरेव चापः धनुः तस्य निर्जितः अर्पितः

तानि स्यसुखानि ते च तरलाः शिन्धा दृशोर्विम्बमा-
 त्तद्वक्त्राभ्युजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्तिमा ।
 सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसम् ।
 तस्यां लम्बसमाधिं हस्त विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥ ५ ॥

कटाक्षविनिष्ठाः कटाक्ष एव विनिष्ठाः शरः समंशुषां समंशुष्यं व्यथां
 निमित्तं विदधात् तस्य समंशुषादायकस्यभावत्वादिति भावः, श्यामाका
 श्यास्यस्यः अन्यत्र मखिनस्यभावः कुटिलः भङ्गिभङ्गु अन्यत्र वक्रस्यभावः
 कुरीमारः केशपाशः अपि चारस्य कामस्य अन्यत्र चारस्य
 कुरीतं कुरीत कुटिलस्य मखिनं प्रकृतेशीरस्यभावत्वादिति भावः,
 अथवा रामवानु रक्तवर्णः अन्यत्र श्लोपनः विम्बाधरः विम्बक-
 सदृशः अधरः भोजं तावत् तदुतां विदधात् कृद्धेन प्रकृतौ भोज-
 चाप्रातीति भावः । तव सदृहतः सुगोचः अन्यत्र सुचरितः क्षान-
 मसदृशः मन प्राप्तेः श्लोक्ति प्राप्तां आकृषयतीत्यर्थः । सदृहतस्य
 परपीडाकरणाद्यन्वयादिति भावः ॥ ४ ॥ यादृक्कविश्लोचितं वक्ष्यते ।

तामीति । तानि पूर्वाशुभ्रतामीत्यर्थे स्यसुखानि राधायाः
 अङ्गस्यसंखितानि सुखानि, एतेन त्वमिन्द्रियविषयासङ्गः प्रमादः ।
 ते च पूर्वाशुभ्रताः तरलाः चञ्चलाः शिन्धाः श्लेशविनिष्ठाः दृशोः
 अक्षुषोः विम्बमाः विम्बायाः एतेन दृग्नेन्द्रियविषयासङ्गसाधः । तत्
 अशुभ्रतं वक्रमेव अन्यत्र तस्य शौरसम् एतेन प्राप्तेन्द्रियविषया-
 सङ्गिरक्तम् । च च पूर्वाशुभ्रतः सुधास्यन्दी अक्षतकावी गिरां वाचां
 वक्तिमा वक्तव्यं भङ्गिविशेष इत्यर्थः, एतेन त्वमिन्द्रियविषयासङ्गः
 सुचिन्ता । सा च विम्बाधरस्य माधुरी मधुरता एतेन रसनेन्द्रिय-
 विषयासङ्गः प्राप्तः । इति एवं विषयेषु चासङ्गे चासङ्गौ अपि मन-
 मानसं तस्या राधायां लम्बः समाधिरेवाप्यता तस्य तादृशं तदेवा-
 सङ्गविश्लेषो, इत्येति श्लोकरस्यसंख्यं तदपि विरहव्याधिः विम्बोद-

तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद-

गीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ।

संमुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राधासुखेन्दो वदु-

स्यन्दं कन्दलितारिचिरं दधतु वः क्षेमं कटाक्षीर्मयः ॥ ६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थः सर्गः ।

स्निग्धमधुसूदनः ।

यमुक्तातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।

माह प्रेम्भरोदुक्त्वात्सं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

यन्मया कथं वर्णितं । यमाधिसख्यं पीडायां कष्टप्रदादिति भावः ॥१॥
 माहं कविर्ज्ञोद्धृतं वक्तुम् ।

अधुना काशिका सर्गं वक्ष्यामिति तिर्थाविति । तिर्थात् अथ
 यत्रः कष्टः यत्र सः विक्षोभः अक्षुब्धः मोक्षः मत्सकं तत्रत्यकृदा
 या यत्र तत्राभूतः तथा तरुणो सङ्गुणो वसन्तो कर्षकसङ्गुणो यत्र
 तादृशाः ततः कर्मधारयः । तत्र मधुसूदनस्य मधुरे वनोदरे राधाया
 सुखम् इन्दुरिव शक्तिम् इन्दुसूदनम् ईश्वरसुरस्यं यथा तथा कन्द-
 लितानि निक्षिप्ताः वंशान् वेष्टुतः सञ्चरत् यम् गीतं तत्र स्थाने
 वरेण कृतम् अवधानं कैः तादृशैः सज्जमानं मोक्षसुन्दरीणां वक्षैः
 न संलक्षिताः अपिज्ञाता इत्यर्थः कटाक्षायाम् कर्मव तरङ्गाः कथा-
 सुदयनस्येव च दलार्थः, वः युक्ताकं चिरं क्षेमं ददतु ॥ ६ ॥ माहं क-
 विर्ज्ञोद्धृतं वक्तुम् ।

इति तृतीयः सर्गः ।

वक्तुमिति । राधिकायाः सखी काचित् सङ्गमरी वक्ष्यायाः तीरे

एव एवमः प्रपद्यः ।

कषाटरागेकताक्षीतालाभ्यां मीयते ।

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं
“सा विरहे तव दीना माधव ।

मनसिजविगिम्बुभयादिव भावनया त्वयि क्षीना” “ध्रुवम्”
प्रविरलनिपतितमदनगरादिव भवद्वनाय विद्यालम् ।
स्वहृदयमर्भणि वमं करोति सजलमलिनीदलजालं “सा विरहे”

यत् पानीरनिकुञ्जं वेतवसतावेष्टितस्नानं तन्न चन्दं निभृतं यथा तथा
व्यालितम् उपविष्टं प्रेम्णा भरेण अतिशयेन कदम्बान् काकम्
माधवं प्राङ् कथाच ॥ १ ॥

कषाटरागेण एकताक्षीतालेन च मीयते । कषाटरागवस्तुचं यथा ।
कपोकपाचिर्गजदलपत्रमेवं वङ्गम् दक्षिणपक्षेपूरे । संकूयमानः सुर-
भारक्षीपैः कषाटरागं वितनीककच्छः इति ।

निन्दतीति । हे माधव ! तव विरहे दीना वा राधा मनसि-
जस्य कामस्य विविखेभ्यः शरेभ्यः भयादिव भावनया चङ्गीतेन
त्वयि क्षीना त्वदीना इत्यर्थः, चन्दनं निन्दति इन्दुकिरणं चन्द-
नमयुक्तं यत् यदुपकच्छ इत्यर्थः, कधीरं यथा तथा खेदं तर्पं विन्दति उभये,
मलयसमीरं मलयानिकं व्यालानां उपविष्टं निखयः स्नानं चन्दन-
तद् तस्य विद्यनेन संसर्गेण गरलमिव कलयति बुध्यते च ।
एतेनास्या विरहोत्कण्ठितत्वं ध्वनितम् । तथाकोकं यथाः कच्छिते-
ऽन्वीकं प्रपद्यी मैति वल्लभः । वा करानकवस्तुना विरहोत्कण्ठिता
यतेति ॥ २ ॥

प्रविरहेति । विरहे प्रविरलम् अन्वयतं निवर्तितः यः कदम्ब
श्रुतः तस्मात् कारणादिव भवतः कृदवस्यतीति भावः । अत्रयाव दक्ष-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
 व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयं सा विरहे
 वहति च गलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।
 विधुमिव विकटविधुन्नुददस्तदलनगलितामृतधारं सा विरहे
 विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवस्तमसमशरभृतम् ।
 प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचतं सा विरहे
 प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।
 त्वयि विमुखे मयि सपदिसुधानिधिरपितनुतेतनुदाहं साविरहे

आय सङ्घटयमर्मेणि निजङ्घटयहमे मर्मेस्थाने विशालं विकीर्णं
 सजलं नलिनीद्वयानां जालं समूहमेव रमे तनुत्वं गान्धावरणं विशेषं
 करोति ॥ २ ॥

कुसुमेति । अपि च कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतल्पं शरशया-
 भूतं चमत्प्राभिः वस्तुभिः विलासकलाभिः विलासभावेः कलाक्रीडं
 मनोज्ञं कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां तव परिरम्भसुखाय साहोऽप्युपल-
 भाय व्रतमिव करोति ॥ ३ ॥

वहति चेति । किञ्चेति चार्थः कथितं स्वःकृतं विनोचनयोः जलं
 परतीति तद्योजसु उदारं विकारम् स्थाननकमलं सुखपद्मं
 विकटेन दाहणेन विधुन्नुदकं दाहोः दग्नेन यत् दहनं तेन कथिता
 अलङ्कारा यथात् तादृशं विधुं चम्बुमिव वहति रोदितोत्तरैः ॥ ५ ॥

विलिखतीति । पुनश्च रहसि एवाम्ने कुरङ्गमदेन कङ्कुरिकवा
 कालशरभूतं कामकल्पं भवन् विलिखति, अपः तत्र कथितस्य
 कामकल्पस्य भवतः कथंसात् कहरं कामवाहनं करे कुरङ्गे कथित-
 चेति भावः । नवचतं नवं चूताङ्कुररूपं शरं विनिधाय विधिप्रा-
 प्रणमति च ॥ ६ ॥

प्रतिपदमिति । प्रतिपद् प्रतिपद्यम् इदं विवदति च । हे माधव !

ध्यानसद्येन पुरः परिकल्प्य

भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विषीदति रोदिति

चञ्चति मुञ्चति तापं “सा विरहे” ॥ ८ ॥

जीज्यदेवभञ्जितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् !

रिविरहाकुलवन्नवयुवतिसखीवचनं पठनीयं “सा विरहे” ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे अष्टमः प्रश्नः ।

प्रायानो विपिनायते प्रियसखीमासापि जालायते

तापोऽपि श्रसितेन दावदहनञ्जाला कलापायते ।

अत्र तत्र चरन्ते पतितानि, तत्रि विलसन्ते इति सुधानिधिः। अष्टतद्विरहो-
ऽपि चन्द्रः सखि वपदि आदिति तदुदाहृं तदुते गरीरं मखीचरो-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानेति । हे लम्प ! अतीव दुरापः दुर्धर्मं भवन्तं ध्यानसद्येन
समाधियोगेन पुरः परिकल्प्य विचिन्त्य विलपति विलापं करोति हसति,
विषीदति, रोदिति, चञ्चति इत्यन्तः चञ्चति, तापं मनः शोभं मुञ्चति
त्यञ्चति च ॥ ८ ॥

जीज्यदेवेति । इदं जीज्यदेवभञ्जितं यदि मनसा अधिकं नट-
नीयं नर्कविरहभिन्नसखीवचिनित्यर्थः तदा हरेः कल्पस्य विरहेण आकुलाया
वन्नवयुवताः राधायाः वा सखी तदा वचनं दृतीयात्म्यं पठ-
नीयम् ॥ ८ ॥

प्रायान इति । इत्यन्ते, हे लम्प ! तद्विरहेण तव विच्छेदेन
सा तापापि हृदिसोदपायते आत्मानं हृदिसोचिव आचरति तथा हि
आपायः अत्र विपिनायते विपिनसिध आचरति अत्रुं मनीभूतमित्यर्थः ।
प्रियसखीनां माया सर्वज्ञोऽपि जालायते जालसिध आचरति स्वामा-
श्रं मयुं प्रतिगन्नातीति भावः, तापः सन्नापः सखि अद्वितीय मित्राः-

आपि त्वविरहे च हृत् । हरिबीरुपायते हा ! कथं
कन्दर्पेऽपि समावते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

अथ सर्वथा प्रवच्यः ।

देवाक्षरामेकतासीतासाभ्यां जीवते ।

स्नानविनिश्चितमपि हारमुदारम् ।

सा ममते कथयतनुरिव भारम् ।

“राधिका विरहे तव केशव ।” भ्रुवम् ॥ ११ ॥

सरसमखण्डमपि मलयजपङ्कम् ।

आद्येन दासदङ्गल दावाभ्यः ज्वाहाकवाप इव आचरति । किं मङ्गला
हा ! कथयति आत्मनोबोधबोधमखण्डमखण्डं कन्दर्पेऽपि शार्दूलविक्री-
डितम् आचरति विरचयन् कुर्वन् समावते यथा इव आचरति ॥१०॥
शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

देवाक्षरामेष एकतासीतासेन च जीवते । देवाक्षरामेषकं
अथा । आत्मोदनाविन्दुतरोनङ्गुणे निबुद्धसङ्गहविधाकवाहः इत्यादि ।

सङ्गीतपारिक्रान्ते च तद्वचनम् । रि-तोमतरसंयुक्तो मन्त्रि-
आपि संयुतः । ध-म-वर्जोऽवरोहे आद्याञ्चारसरमूर्च्छनः । तीक्ष्णो
यत्र निघाटः काहेवाक्यः च विराजते ॥

न च ध र ह ह नि प न न रि स न न पा य न प प

ह न न प न न रि स रि स ह नि प न प ध स आ ।

रि भी पा न न रि स ह नि प न प ध स आ ।

इति देवाक्षनः । मातःकासीकः ।

कथेति । हे केशव ! सा राधिका तव विरहे कथयतनुः सीतासीता
आतएव स्नानविनिश्चितं स्नानयोरपि तम् उदारम् चन्द्रकणपि हारं भार-
दिव ममते ॥ ११ ॥

वर्षेति । सरसम् आर्द्रं मलयं शीतलम् अपि मलयजपङ्कम्

पश्यति विषमिव वपुषि स्रग्दं "राधिका" ॥ १२ ॥

श्लक्षितपवनमनुपमपरिषाहम् ।

मदनदहनमिव बहति सदाहं "राधिका" ॥ १३ ॥

दिशि दिशि किरति सजसकचमासम् ।

नयनमस्त्रिमिव विमलितनाभं "राधिका" ॥ १४ ॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितपुताश्रविकल्पं "राधिका" ॥ १५ ॥

त्वज्जति न पाषितलेन कपोलम् ।

शालशयिनमिव सायमसोलं "राधिका" ॥ १६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरथेव निकामं "राधिका" ॥ १७ ॥

चन्द्रविषेपनं वपुषि शरीरे विषमिव स्रग्दं यथा तथा प-
श्यति ॥ १२ ॥

श्लक्षितेति । श्लक्षितपरिषाहम् अतिदीर्घं सदाहम् अन्वयिन्त्यर्थः ।
श्लक्षितपवनं निश्वासनादत्तं मदनदहनं कामानन्दमिव बहति ॥ १३ ॥

दिशोति । दिशि दिशि प्रतिदिशं कस्यचानां जातैः स्रग्दं सर्ग-
नाभं नयनं विमलितनाभं श्लक्षितपुताश्रं मन्त्रिमं पशुमिव किरति नय-
नात् वाक्पारिपतनं पद्मात् माकल्लवममिव प्रतिभातीति भावः ॥ १४ ॥

नयनेति । किसलयतल्पं पशुवचनमपि नयनविषयं जेसमोचरं
विहितः जनितः कृताश्रयः अन्नेः विद्यत्यः संशयः यत् तादृशं कस्यचित्
भवति ॥ १५ ॥

त्वज्जति । पाषितलेन शरतलेन शयं अन्वयायाम् कपोलम् अप-
स्रुतं शालशयिनम् अश्विनमं चन्द्रमिव कपोलं मन्त्रदीर्घं न ज्ञजति धार-
यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हरिरिति । शक्यं कोचनेत्यर्थः विरहविहितमरथा विरहद-

श्रीजयदेवभणितमिति शीतम् ।

सुखयतु ज्ञेयवपदमुपनीतं "राधिका" ॥ १८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे नवमः प्रबन्धः ।

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्य क्लिम्बते ताम्यति
ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।
एतावत्यतनुञ्चरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्
स्वैद्यप्रतिम ! प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥ १८ ॥
अरातुरां देवतवैद्यहृद्य !

त्वदङ्गसङ्गाद्यतमात्रसाध्याम् ।

निश्चितव्यङ्ग्युद्दिष्टं वती निश्चानं अनवरतं हरिरिति हरिरिति मन्त्रं
जपति ॥ १७ ॥

श्रीति । इति इदं श्रीजयदेवभणितं गीतं ज्ञेयवपदं कल्पवृक्षप-
नीतं कल्पभङ्गमित्यर्थः सुखयतु सुखीकरोतु ॥ १८ ॥

श्रीति । हे स्वैद्यप्रतिम ! अग्निनीकुमारवदव ! स्वैद्यापिनीकुता-
विलम्बतः । यदि त्वं प्रसीदसि प्रसन्नो भवसि तदा एतावत्यपि कत-
कटेऽपीत्यर्थः अतनुञ्चरे सावञ्चरे अन्यत्र न कति चरे इति वा वरतनुः
वरवर्चिनी राधा ते तव रसात् अतनुपङ्कजनितात् अनुरागात् अन्यत्र
श्रीवधात् किं न जीवेत् अपि तु जीवेद्येव, अन्यथा हस्तकः हस्तावन्धनं
जप्तः कथाकारं नास्तीति भावः । अरावस्थां दर्शयति चेत्वादि । सा
रोमाञ्चति बोधाचिन्ता भवति, सीत्करोति सीत्कारं करोति, विल-
पति क्लिम्बते क्लिम्बता भवति, ताम्यति म्हायति, ध्यायति, चिन्तयति
उद्भ्रमयति प्रमीलति नेत्रं मिमीलनं करोति उद्याति उद्भ्रमयति
मूर्च्छति मोहं प्राप्नोति अपि ॥ १८ ॥ शार्दूलविष्णोक्तिं उच्यते ।

अरेति । हे देवतवैद्यहृद्य ! हे वनेन्द्र ! अग्निनीकुन्दनवदव-
सुदसकृप ! अरातुरां शान्तातीं तव अङ्गसङ्गं यव अद्यतं तन्काले च

विमुक्तबाधां कुक्षे न राधाम्

उपेन्द्र वजादपि दारुणोऽसि ॥ २० ॥

कन्दर्पञ्जरसंज्वराकुसुतनोराख्यं मखाचिरं

चेतश्चन्द्रमचन्द्रमः कमलिनीचिन्तासु सन्ताप्यति ।

• किन्तु चान्तिवयेन शीतलतनुं त्वामिवमेकं प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ शीवाक्षयं प्राप्सिति ॥ २१ ॥

क्षयमपि विरहः पुरा न मेहे

नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।

श्वसिति कथमसौ रशालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पितायाम् ? ॥ २२ ॥

साध्यां प्रतिकाख्यां राधां विमुक्तबाधां रोगन्दुःखं न कुक्षे यद्वेति चेन्न
तदा वजादपि कुक्षिणाम् अपि दारुणः अस्ति भवति ॥२०॥ उपेन्द्रः वजा-
दसम् ।

कन्दर्पेति । कन्दर्पस्य ज्वरः कन्दर्पज्वरः तस्य संज्वरः सन्नापः
तेन आकुला तनुयस्याः तादृश्याः अस्याः राधायाः चेतः चित्तं चन्द्रमस्य
चन्द्रमसः चमलिन्त्याः पद्मिन्त्याश्च चिन्तासु चिरं सन्ताप्यति म्मानिश्च-
त्यति किन्तु असी राधा शीवापि नितरां क्षमापि चान्तिवयेन क्षमा-
शुचेन शीतलतनुम् अतुष्यदेहमित्यर्थः क्षमावतां देहे कस्यना न जायते
इति भावः मदीयदोषेऽपि क्षमिष्यमित्यर्थः एकम् अदितोयं प्रियं रहसि
एकान्ते स्थिता ध्यायन्ती इती अयं अयं प्राप्सिति जीवति, आश-
• वसि ? ॥ २१ ॥ शार्दूलविष्णीरुतं इत्यम् ।

क्षयमिति । हे क्षय ! नयननिमीलनेऽपि विदुषा खेदवा-
यान्त्वा यया पुरा पूर्वं ते तव क्षयमपि विरहः न मेहे, असी पुष्पि-
तायां वज्राक्षयबाधायां रशालशाखां चूर्णद्विष्टं विलोक्य चिरविरहेण
क्षयं वसिति जीवति ? ॥ २२ ॥ पुष्पिताया इत्यम् ।

दृष्टिव्याकुल्लगोकुलावनरसादुदृत्व गोवर्धनं
 विभ्रद्वज्जवसुन्दरीभिरधिकानन्दाच्चिरं चुम्बितः ।
 कन्दर्पेण तदर्पिताधरतठौसिन्दूरमुद्राङ्कितो
 बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥२३॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खिग्धमधुसूदनी
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

साकांचपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवमामि'याहि राधां

अनुनय महचनेन चानयेथाः ।

रक्षानीनाशिका वने' समापद्यति हसीति । गोपतनोः गोपाञ्जलपल्ल
 कंसद्विषः जयास्य दृष्टिभिव्याकुलं वत् गोकुलं तस्य अवनं रक्षायं तस्य
 रक्षः अतुरागः तस्मात् गोवर्धनं शिरिम् उदृत्त सत्यास्य विम्बितं दधानः
 अधिकानन्दात् दृष्टिभवनिवारणजनितेन आनन्दातिशयेनेत्यर्थः पञ्चवानां
 गोपानां सुन्दरीभिः चिरं चुम्बितः इत्यनुन्दनः, तथा कन्दर्पेण कान-
 धनेन ताभिः गोपसुन्दरीभिः अर्पिता हस्ता वा अधरतन्त्रः अधरप्रदेशाः
 तासां सिन्दूरसूद्रवा कान्धनकोटिल्लरूपसिन्दूरचिह्नेन अङ्कितः युक्तः
 बाहुः अर्वादि मङ्गलानि तनोतु विचारवत् ॥ २३ ॥ बाहुं कविस्त्रीकृतं
 इत्यम् ।

अथ कन्दर्पेतिता वा हसी राधां प्रति बाहू अङ्कयति । अङ्कम्
 इह अङ्कम् विजने निरवामि तिष्ठामि, त्वं याहि मया, मया वच-

इति मधुरिपुषा सखी नियुक्ता

स्वयमिदमेतत् पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

वराटीरागेण रूपकतालिन च गीयते ।

वहति मलयसमीरे मदनप्रपनिधाय

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय

“तव विरहे वनमाली सखि ! सौततिं भ्रुवम् ॥ २ ॥

नेन राधा कसुमय शान्तम्, रङ्ग खानयेषाञ्च इति इत्यं मधुरिपुषा
लघ्वेन नियुक्ता सखी स्वयम् एतत् जगतत् पुनः राधां जगाद् ॥ १ ॥
पुष्पतापःदलम् ।

वराहिरागेण रूपकतालिन च गीयते । वराहिरागध्यानं
यथा । विमोदयन्ती दयितं सुखेद्यो सुकङ्कशा चामरचावनेन चर्चं
दधाना सुरप्रस्ययुक्ता वराहनेत्रं कथिता वराटी । चक्रेतपारिजातोक्त-
कण्ठं यथा । रि-बोधना म-तीन्द्राद्या बोधकीकृतधैवता । निना तीन्द्रेण
संबुक्ता वराटी धैवतादिका । म-तीन्द्रतरुप्रस्ययान्दोषनेन मनोहरा ॥

पा धा नी वा रि ग ना पा न च ना रि च । ध ध नी
च रि म न म रि ग रि च । ध नि च रि ग रि च नि
ध च न ध प न ना वा पा ग न ग रि वा ध धा नि
वा रि म न ग रि च रि च रि च नि च रि च नि
च नि च नि ध च प म प न ग रि च । धा धा नीवा ॥

इति वराटिका । द्वितीयाधरोत्तरम् ।

वहतीति । हे सखि ! तव विरहे वनमाली मदनं कामप्रपनि-
धाय उपस्थाञ्च मलयसमीरे वहति तथा कुसुमनिकरे पुष्पदलने विर-
हिणा हृदयदलनाय स्फुटति विकसति इति सीदति । अथवाटं मन्वति
उल्लसते इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति
 पतति मदनविशिखे विलपति विकलतराऽति "तवविरहे"
 ध्वनति मधुपममूढे श्रवणमपिडधाति ।
 मनसि बलितविरहे निशि निशि रजमुपयाति "तवविरहे"
 वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।
 लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम "तव विरहे" ॥
 भवति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ।
 मनसि रभसभिभवे हरिरुदयसु सुकृतेन "तव विरहे" ॥६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे दशमः प्रबन्धः ।

दृष्टतीति । शिशिरमयूखे गीतरश्मी दृष्टति दृष्टनवत् किरणं
 वितन्वति इति मरणस्य अनुकरोति मृत इव भवति तथा मदनविशिखे
 कामधरे पतति, इति इति विकलतरः मितरां आकुचः सन् विलपति
 विषाणं करोति ॥ १ ॥

ध्वनतीति । मधुपानां ममराणां समूहे ध्वनति गुञ्जति इति
 श्रवणं कर्णस्य अपि दधाति आकाशवति लहीपकल्पेनाश्रयत्वादिति भावः
 तथा निशि निशि प्रतिरात्रं बलितविरहे प्रवर्तविरहस्यैव मनसि रजं
 चोद्धाम् उपयाति मञ्जति ॥ ३ ॥

वसतीति । विपिनचिताने वनगङ्गे वसति, ललितं मनोहरमपि
 धाम नृहं त्यजति, धरणिशयने भूयव्यायां लुठति तथा तव नाम बहु
 वारं वारं विलपति जपतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भवतीति । कविजयदेवः विरहविलसितेन विष्केदविसाधेन क्रिया-
 विरोधवनिदस्य इति कञ्ज प्रकारं भवति मञ्जतः । हरिः रभसभिभवे
 रुद्ररूपे मनसि सुकृतेन रुद्रवत् रुद्रयं प्रःश्रोत ॥ ६ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्ध-
 स्तास्त्रिवेव निकुञ्जमन्वयमहातीर्षं पुनर्माधवः ।
 ध्यायस्वामनिशं जपन्वपि तवैवासापमन्त्रावलीं
 भूयस्वत्कुञ्जश्रुतिर्भरपरीरथासृतं वाञ्छति ॥ ७ ॥

अथ एकादशः प्रबन्धः ।

केदाररागेषु एकताक्षेन च गीयते ।

रतिमुखसारे गतमभिसारे मृद्वनमनोहरवेशम् ।
 न कुर्वन् नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ।
 गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ।
 'धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली' ध्रु० ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं यत्र त्वया समं च च रतिपतेः • साभिजा सिद्धयः
 चरितार्थताः साःसादिताः प्राप्ताः साधनेनेति शेषः तस्मिन्नेव निकुञ्ज-
 रूपे मन्वयमहातीर्षं कामक्षेत्रे माधवः त्वाम् अनिष्टम् अनवरतं ध्यायन्
 तथा तवैव सासापमन्त्रावलीं मन्त्रसमूहं जपन् पुनः भूयः अति-
 शयेन तव कुञ्जश्रुत्योर्षः निर्भरः मातुः परीरथाः सास्त्रिकृतं तदेव
 अमृतं वाञ्छति अभिभवति ॥ ७ ॥ यादृञ्चिच्छीघ्रतं हनम् ।

केदाररागेषु एकताक्षेन च गीयते । केदाररागेषु त्वाम्
 गुर्जरीरागेषु रत्यपि पाठान्तरम् । ग-नी तीक्ष्णौ च केदार्यां
 रि-पी मञ्जोऽथ नामिदा ।

न न प नि स न न न च नि प नि च । न प न च
 नि प न च ग च न न प न न च । न न प नि प
 न न च नि च नि च नि च नि च नि च नि च न न न
 प न न च नि च सा ॥

इति केदारी । तृतीयप्रकरणम् ।

रतीति । हे नितम्बिनि ! गमनविलम्बनं न कुर्व, रती यत्रसुखं
 तस्य धारः यत्र तादृशे आभिचारे बहुतेष्वाने समं मृद्वनम् मनो-

रचयति सुहृः शय्यां पर्याकुलं सुहृरीक्षते
 मदनकदनकान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥ १६ ॥
 त्वदाक्षेण समं समप्रमथना तिम्रांशुरस्त गता
 गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।
 कोकानां कक्षपलनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्चना
 तन्मुखे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ १७ ॥
 आक्षेपादनु चम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तजात्
 प्रोद्ग्रीवादनु सन्ध्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

वारं वारं आक्षान् निश्वासान् वियोगजनितानिति भावः । विकिरति
 सञ्चति, पुरः सप्ततः सङ्कः आघाः द्विषः रीक्षते, सङ्कः कृष्णं प्रविशति,
 सङ्कः सुकृन् कथं त्वया नागतं केन वा वारिनाधि, किं वा पथि
 काचित् दुर्घटना जातेत्यादि अर्थः पदम् वैकुण्ठं अन्तः तास्वति,
 सङ्कः शय्यां रचयति सङ्कश्च पर्याकुलं परितः आकुर्वन्
 रीक्षते अवलोकयति, रत्नं मदनस्य कदमेन पीडनेन कान्तं तन्
 वर्तते ॥ १६ ॥ हरिशीतलम् ।

त्वदिति । अधुना तव वाक्षेण समं सङ्कं चम्बुनं शौभीभावा-
 दिति भावः । तिम्रांशुः सङ्कः सलपं चम्बुनं कृष्णं तथा कस्तं
 मतः, तमः तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं सान्द्रतां प्राप्तं क्रमशो
 गोविन्दस्य स्वानुरागः शय्यां गततां प्राप्तः तथा अन्धकारोऽपीत्यर्थः ।
 अथ अभ्यर्चना अनुरोधश्च कोकानां कक्षपलनेन कक्षपलनेन कातर-
 विहायेन रात्रौ तेषां विच्छेदादिति भावः । सदृशी तुल्या दीर्घा मङ्गली,
 चम्बुनाशमयोऽर्थं वर्तते इति भावः । तत् तस्मात् के मुखे ! मूढे !
 अथो अभिसारक्षणः कान्ताभिनयनसमयः रम्यः ॥ १७ ॥ मूढं च विक्री-
 षितम् ।

अभिसारे प्रीते राक्षिण्यं दर्शयति आक्षेपादिति । अन्धार्थं अपर-

अन्धार्थं गतबोर्ध्ना विहितयोः सन्धावथैर्जातयोः-
 र्दम्पत्योर्निमिषि को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः १८
 समवचकितं विन्ध्यस्यन्ती इमं तिमिरे पथि
 प्रतितव सुदुः खित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।
 कथमपि रजः प्राप्तामङ्गै रनङ्गतरङ्गिभिः
 सुसुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥१९॥
 राधामुग्धमुखारविन्दमधुपञ्चै लोकाभ्यमीलितस्यली

प्राप्तार्थं परधीवरतिशामावेत्त्वयः गतयोः सङ्केतस्यानं प्राप्नोथः
 अन्धात् अन्धत्वात् अन्धेवत्वादित्वर्थः, निमिषि तवसि विहितयोः सङ्कृतयोः
 यथाक्रमम् आशेषात् आशिक्षणात् अह पथात् चुम्बनात् अतु पथात्
 नखानाम् उल्लेखात् अतात् अतु पथात् ज्ञानज्ञात् कामजनितान्
 प्रोद्धोधात् आलोच्यरादिशब्दः अतु पथात् उच्छ्रमात् उत्तरतायाः अतु
 पथात् रतारम्भात् शृङ्गारात् अतु पथात् प्रीतयोः परिमोघं गतयोः
 पथात् सन्धावथैः संवापैः जातयोः वैशं सन्धावनिमित्ति विन्दतोः दम्पत्योः
 स्त्रीपुंसयोः कः कः प्रोद्धवा सप्यया विनिष्ठाः सप्यवितः रजः सप्यो-
 नाद्याकाद न भवति न, अपि तु सर्वे एव सप्यव्यः शृङ्गारादि-
 रवाकादः भवत्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ मातुं सविश्रीकृतं इत्यम् ।

वभवेति । हे सुसुखि । व सुभगः तव प्रथमेन लोभात्प्रसादी-
 त्वर्थः, तिमिरे तमसाहते रत्नार्थः, पथि प्रतितव समवचकितं यथा
 तथा इमं मेमं विन्ध्यस्यन्ती निचिपन्ती सुदुः पुनः पुनः खित्वा
 मन्दं यथा तथा पदानि वितन्वती विचिपन्ती अप्यपि अति लक्षणेव
 रजः प्राप्तामङ्गै रवानो अपव्यतां अनङ्गतरङ्गिभिः वागतारङ्गपथैः
 अङ्गै रपव्यतां त्वां पश्यन् कृतार्थतां सप्यवमनोरपत्यम् उपैतु
 प्राप्नोथ ॥ १९ ॥ हरिर्षीइत्यम् ।

पदानोवाचिवा समसुपसंहरति शोति । राधायाः सुखं

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारचमः ।
 स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजनमनस्तीक्ष्णप्रदोषचिरं
 कंसध्वंसनधूमकेतु रवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ १० ॥
 इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने साकं
 पुष्करिकाची नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

पृष्टवैकुण्ठः ।

अथ तां गन्तुमयत्नां चिरमनुरक्तां लतामृहे दृष्ट्वा ।
 तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ द्वादशः प्रबन्धः ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।
 पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्

सुन्दरं इत् पुष्कारविन्दं तच्छ्रुत्वा नृपुणः स्वमरः, लक्ष्मीकण्ठस्य त्रिभु-
 वनस्य वा मौक्तिक्युक्ती शिरः प्रदेशः तस्मात् नेपथ्योचितं अक्षरभूतं
 नीलरत्नम्, अथवा भूमेः भारस्य अवतारे दुर्दृशानां कंसादीनां
 दमनेन हरणे चमः, ब्रजसुन्दरी जनानां मनसां तोषे सन्तोषे प्रदोषः
 राजनीलरूपः तथा संवत्स्रं ध्वंसने सुभवेतः अशुभस्य चकपहविशेषः
 देवकीनन्दनः त्वां चिरम् अवतु रथत ॥२०॥ शार्दूलविक्रीडितं वसम् ।

अथेति । अथ अमरं चिरम् असुररत्नाम् असुरानिर्षीं तां राधां
 लतामृहे गन्तुमयत्नां दृष्ट्वा सखी दृती चमसिजेन कामेन मन्दे निधी-
 दिते गोविन्दे ज्ञान्ते तस्मात् राधायाश्चरितं प्राह ॥१॥ आकाशसम् ।

पुष्कररीरागेण रूपकतालेन च गीयते । पुष्कररीरागध्यानं रथा ।
 श्रीगोविन्दस्य कामध्वजप्रतीकामासायवलीं मृदुपुष्पतले रतकतः मेरित

सुहृदवसो कितमच्छनसौखा ।

सुहृदपुरहमिति भावनसौखा । “नाथ ! हरे !” ॥१॥

स्वरितमुपैति न कायमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् । “नाथ ! हरे !” ॥२॥

स्निध्यति चुम्बति जलधरकण्ठम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनस्यम् । “नाथ ! हरे !” ॥३॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।

विजपति रोदिति वासकसज्जा । “नाथ ! हरे !” ॥४॥

श्लोकार्थः सुहृद एव वसवं यथा तारणी सती परं केवलं यत्र रति
कथया सुहृदराग वासनया हृद जीयति ॥ १ ॥

सुहृदरिति । सुहृदः पारं पारम् अथसोकिता मच्छनस्य भूपयस्य
सौखा विहासो यथा वयोक्ता हृद्यो मन भूपयमिति निरीक्षमाद्येत्यर्थः ।
किञ्च अहं सुहृदिरुः कण्ठः इति भावनं चिन्तनं शीघ्रं यस्मात्कथा-
भूता अमवरतकण्ठं चिन्तया कण्ठ एवाहमिति । स्वसखी प्रातेति
भावः ॥ १ ॥

स्वरितमिति । हरिः कथं स्वरितम् अभिसारं सङ्कोतस्मानं न
अपैति आगच्छति इति सुहृद्वारं पुनः पुनः सखीं वदति पुन्यतो-
त्सर्षेः ॥ २ ॥

स्निध्यतीति । हरिः उपगतः आगत इति बुद्ध्या जलधरकण्ठं मेघ-
वदयम् अमस्य नाहं तिमिरं स्निध्यति आसिद्धकृति चुम्बति ॥ ३ ॥

भवतीति । भवति त्वनि विलम्बिनि अनामते इत्यर्थः, वासकसज्जा
वृष्णिवशात्कण्ठं वा विगलितता सज्जा यस्मात्कान्तयो सती विजपति
रोदिति च ॥ ४ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् । “नाथ ! हरे !” ॥ ८ ॥

इति हादयः प्रबन्धः ।

विपुलपुलकपाणिः स्कीतसीत्कारमस्त

जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती ।

तव कितव ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसत्रसधिनिमग्ना ध्यानसन्धा मृगाक्षी । १० ॥

अङ्गेष्वभरणं करोति बहुयः पत्रेऽपि सञ्चारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

इत्याकम्पविकम्पतन्परचनामङ्गुल्यलीलायत

व्यामक्षापि विना त्वया वरतनुर्नेवा निगमं निष्यति ॥ ११ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः उदितम् उक्तम् इदं रसिकजनम् अति-
सुदितम् अतिप्रीतं तनुतां कृतताम् ॥ ८ ॥

विपुलेति । हे कितव ! पूने ! विपुला बहुमी पुलकानां बोनाचानां
पाणिः पङ्क्तिबद्धाः तथाङ्गुल्यधोचिन्तनेन कङ्कातरिमाणा इत्यर्थः स्कीतः
प्रहङ्गः सीत्कारः तव दयनक्षतादिकक्षणेन जनित इति भावः यत् तन्
यथा तथा चिन्तः मध्ये मध्ये जनितः अङ्गुला जःशाम् कम्पदुर्लभसर्वैः
यत् तादृशेन काकुना ध्यनेविकारेण परिरक्ष्यचतुष्पनादिकारणजनितेन
इति भावः व्याकुलं यथा तथा व्याहरन्ती नुपती वा मृगाक्षी मृग-
नयना चमन्दा नाडा वा कन्दर्पचिन्ता कामचिन्ता तां विधाय परि-
कल्प्य तव रसत्रसनिधौ प्रह्वारवागरे मग्ना ध्याने तव चिन्तने
सन्धा च वक्ष्ये इति अध्याहार्यम् ॥ १० ॥ वाचिनीदत्तम् ।

अङ्गेष्विति । एषा वरतनुः वराङ्गी अङ्गेषु आभरणं करोति
परिधने त्वानुरङ्गनावेति भावः, एते सञ्चारिणि चरति इति बहुयः
पुनःपुनः त्वां प्राप्तम् अपश्यितं परिशङ्कते तर्ह्यति शय्यां वितनुते विधे-

किं विश्राम्यसि कृष्ण ! भोगिभवने भाण्डीरभूमौरुहि
 स्वात ! यांसि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्यदम् ।
 राधाया वचनं तदध्वगमुखास्यन्तिके गोपतो
 गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिधिप्रायस्त्वगर्भा गिरः ॥ १२ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसम्भाषणं धृष्टवक्रुण्डो
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

येषु विषये, चिरं ध्यायति चिन्तयति च । इति इत्यम् आकल्पस्य
 भूषणस्य विश्राम्यस्य वितर्कस्य तत्पक्ष्य शब्दावाच्य रचनायां तथा बहुल-
 लीलायतेषु परिकल्पितविवाचनरूपेषु व्यासजापि त्वया पिना निम्नं न
 नेष्यति न यापयिष्यति तस्या निशायापनमतिदुष्कारमिति भावः ॥ ११ ॥
 घाटुं वपिक्रीडितं इत्यम् ।

इदानीं वसोने आश्रयं प्रदुष्करो विनिति के कृष्ण ! किं वचं
 विश्राम्यसि, हे स्वात ! भोगिभवने भोगिनः विश्रायणः भवने आश्रये
 भाण्डीरभूमौरुहि भाण्डीररुहे कल्पवत्वा तदीयतये वासि मन्केत्यर्थः
 इतः अस्मात् स्वानात् सानन्दस्य सानन्दपूर्वस्य नन्दस्य आस्यत् नन्दं न
 दृष्टिगोचरम् । येन तव शब्दा भवेदिति भावः । राधायाः तत् एतत् व-
 क्तुं तवचनम् अध्वगमुखात् पश्चिमवटनात् पश्चिमैरिन्द्र्या दुत्या सुखादिति
 भावः निःश्रुतं वचनं नन्दस्य कदाचिद्विदितमिति न इति भावः अतिके
 गोपतः निष्कृषानस्य गोविन्दस्य वाचं वन्द्य वसने अतिधिप्रायस्त्वम् अति-
 विश्राम्यसि, सर्वे वाचां ताः गिरः वाचः अजलि वसोनेषु च परं न्नाम् ।
 गोपनप्रकारः क्विन्त्यादीनामचौन्दरेषु बौद्धव्यः तथा हि । हे स्वात !
 कृष्णभोगिभवने कृष्णवर्षनिशये भाण्डीरभूमौरुहि क्वं विश्राम्यसि,
 सानन्दनन्दास्यदम् इतः दृष्टिगोचरं न यासि न मन्कसि ? अपि तु
 मन्कमेवेति भावः ॥ १२ ॥ घाटुं वपिक्रीडितं इत्यम् ।

अथ सप्तमः सर्गः ।

नागरनारायणः ।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्षपात-
सञ्जातपातक इव स्फटलाब्धनश्रीः ।
इत्यावनान्तरमदीपयदंशुजाके
दिक्सुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरविज्जे विहितविलम्बे च माधवे मधुरा ।
विरचित विविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अथ चन्द्रदवं पर्वतम् विरचयन्ना सुदीपयतीति कथ्येति । अत्र
कान्तरे समये दिगेः सुन्दरी दिक्सुन्दरी तस्माद्दने चन्दनविन्दुः चन्दन-
तिलकभूतः इन्दुः चन्द्रः कुलटानां कुवारिणीनां कुलवर्षातः कुलापा-
रात् सः पातः जातम् तेन सञ्जातं पातकं यथा तथाभूत इव स्फुटा-
सफटा सुल्लङ्गा इत्यर्थः सामान्यतया सफटुस्तु श्रीर्वक्ता तादृशः सन् सप्तः
जाकेः किरणसमूहे इत्यावनान्तरम् अदीपयत् ॥१॥ पदसमतिक्रमं इत्यम् ।

प्रसरतीति । शशधरविज्जे चन्द्रमण्डले प्रसरति सङ्घटति, माधवे
कथ्ये कृतविलम्बे आनन्दमे विलम्बं कृतयति च कति मधुरा मनो-
हारिणी राधा विरचितः विविधः विलापः परितापः विलम्बं तद् वया
तथा उच्चैः परितापं चकार ॥ २ ॥ आर्याह्वयम् ।

भास्वरारोपेऽप्यत्र भास्वतोऽङ्गारमेवेति पाठात्तरम् । सुदीपया-
रिजाते च तद्वचनं यथा । अथ भास्वतोऽङ्गारं गौरीश्वरसङ्घ-
टने । अत्र ये रिश्वरीद्वयाके न श्वरीके द्वयं कार । श्वरीके वदि
माङ्गारः पादिकीको विधीयते ।

अथ त्रयोदशः प्रबन्धः ।

मान्दवरागवतितान्नाभ्यां गीयते ।

कथितसमयेऽपि हरिरहह । न ययौ वनं

मम विफलमेदुनुरूपमपि यौवनम् ।

“यामि हे ! कमिह शरणं

सखीजनवचनवक्षिता” । भ्रुवम् ॥ ३ ॥

यदनुगमनाथ निशि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितं “यामि हे” ! ॥ ४ ॥

मम मरणमिष परमतिवितथकेतना

किमिति विषहामि विरहानलमचेतना “यामि हे” ॥ ५ ॥

रि न य नि ष ष नि प प न ग रि न ग रि ष ।

रि न य नि प नि ष रि ष रि षा रि न ग षा रि ष ।

ष नि प न प न ग ष रि न ग रि षा ॥

इति माण्डवलीकः । तृतीयप्रहरोत्तमः ।

अथिद्वयमे इति । अहमेतिशेदकप्रकृत्यर्थं कथितसमये निर्दिष्ट-
कथनेऽपि हरिः वनं न गतौ न आगत इत्यर्थः पतत् अतुरूपं
कण्ठयोष्यमपि यौवनं विफलं व्यर्थं भूतविति शेषः । हे नाथ ! इति
गन्धः भनमस्तं इह कं शरणं यामि, अहं सखीजनक वचनेन कण्ठ
इह आवातीति हृदये वक्षिता विप्रकण्ठः शीलितः ॥ ३ ॥

यदिति । यदा कण्ठक अनुगमनाथ प्राप्ते निशि रात्रौ गहनं
निविष्टमपि वनं शीलितम् आगतं तेन कण्ठेन कारणेन अह इदं
हृदयम् अहममरेण ममनाथेन शीवितं निष्कारकीकं निरतां विह-
नित्यर्थः ॥ ४ ॥

ममेति । मम मरणमेव परं अहम । अतिवितथम् अतिव्यथं
केतनं अहं अहंवाच इत्यर्थः यथाज्ञातयो अचेतना कण्ठः प्राप्ता

आसहह ! विधुरवति मधुरमधुवामिनी
 कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी "यामि हे !" ॥ १ ॥
 अहह ! कलयामि वलवादिमणिभूषणम् ।
 हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् "यामि हे !" ॥ ७ ॥
 कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।
 स्मरति हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया "यामि हे !" ॥ ८ ॥
 अहमिह निवसामि नगञ्चितवनवेतसा ।
 स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा "यामि हे !" ॥ ९ ॥
 हरिचरणशरज्जयदेवकविभारती
 वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती "यामि हे" ॥ १० ॥
 इति प्रयोदशः प्रपञ्चः ।

चेतस्यङ्गीना च वती किमिति कथं विरहानकं विच्छेदाग्निं विषकाणि
 वक्ष्यं करोमि ॥ ५ ॥

नामिति । अहह ! खेदे मधुरा वनोद्धारिणी मधुवामिनी वसन्त-
 राग्निः सां विधुरवति । व्याकुलवति । कापि कृतं सुकृतं यथा तादृशो
 वामिनी हरिं कल्पाम् अनुभवति रचयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अहहेति । अहह ! वलवादिमणिभूषणं बहुपादिरत्नाकरं
 हरिविरहद्वये दहने अग्नौ वलपि वहनेन धारणेन बहुदूषणम्
 अधिबदोषावहं वलवामि मन्त्रे ॥ ७ ॥

कुसुमेति । हृदि हृदये अम् नावापि अतिविषमम् अतिदारुणं
 मोक्षं यस्याः तथाभूतया अतनुशरलीलया कामचरविवासेन कुसुमवत्
 सुकुमारी तद्वर्णकालावर्णी सां हन्ति पीडयति ॥ ८ ॥

अहमिति । मधुसूदनः चेतसा मनसापि सां न स्मरति अतः
 अहं न गञ्चितं न विचारितं मनवेतसं अट्टहासकमिति शेषः, यथा
 तादृशो रह निवसामि न . इत्यर्थं नञ्कापीति भावः ॥ ९ ॥

करोति । हरिचरणमेव शरणम् आश्रयः यस्याः तथाभूत

तत् किं कामपि कामिनोमभिष्टतः किंवा कलाक्रेडिभि
 बंधो बन्धुभिरब्धकारिषि बन्धोपान्ते किमुदम्भाम्यति ।
 कान्तः क्लान्तमना मनागपिं पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः
 सङ्घे तीक्ष्णतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेषु ऽपि यन्नागतः ॥ ११ ॥
 अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विधादमूकाम् ।
 विशङ्कमाना रमितं कथापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ १२ ॥

अथ अहर्दशः प्रवक्ष्यः ।

वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

स्मरसमरोचितविरचितवेश्या गलितकुसुमदलविलुलितकेश्या ।

हरिकीर्तनपरु इत्यर्थः जयदेवस्य भारती वाथी कोमलकन्धावती रम-
 षीवकथानिपुंष्या सुवतिरिव हृदि यद्यत् तिष्ठत् ॥ १० ॥

कामविषये तर्कयति तदिति । कान्तः क्लम्यः सङ्घेतीक्ष्णं अञ्जु,
 बन्धोऽं यत् बन्धुबन्धतानां नेत्रसङ्घतानां कुञ्जं तस्मिन् अपि यत्
 न आगतः, तत् कामपि कामिनीं किम् अभिष्टतः उपगतः ? किं
 बन्धुभिः कथावेदिभिः कथानां वादित्रादीनां क्रेडिभिः क्रीड-
 नः आसङ्गीकृतः ? किं वा अङ्गिभिर्न क्लान्तम् आकुर्वन् मनः अन्तः-
 करणं यत् स क्लान्तमना सन् यनात् अत्यमपि पथि प्रस्थातुम् अक्ष-
 मोऽपि अन्धकारिषि बन्धोपान्ते किम् किंवा भ्राम्यति ? ॥ ११ ॥
 शार्ङ्गविश्रीकृतं इत्यम् ।

अथेति । अथ वितर्कानन्तरं माधवसु अन्तरेण विना आगतासु
 अतएव विधादेन मूकानां क्लान्तसुखीयानां सखीं वीक्ष्य इव राधा जना-
 र्दनं कथापि रमितं दृष्टवत् दृष्टमिव विशङ्कमाना सती एतत् आह ॥ १२ ॥
 अथेन्द्रवज्राहतम् ।

अथ वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

अथेति । अपि अधिकपुंष्या अतिपुंष्वती यथा यथीरा सुवतिः

‘कापि चपला मधुरिपुषा विलसति सुवतिरधिकमुखा’ १२ भू०

हरिपरिरम्भयवसितविकारा

कुचकलसोपरि तरलितहारा । “कापि” ॥ १४ ॥

विचलदलकलसिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभमल्लततन्द्रा । “कापि” ॥ १५ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकापीला ।

मुखरितरश्मनञ्जनगतिलोला । “कापि” ॥ १६ ॥

दशितविभोजितम्भ्रितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसरसिता । “कापि” ॥ १७ ॥

कारचनरञ्ज कचित् यया तथा विरचितः शेषः यया तपोक्ता तथा
 मन्त्रितेन सुरतस्त्रयितेन कुण्डलदलेन वृज्जनाद्यया विचलितताः शेषः
 यथाः तादृशी वसो मधुरिपुषा कल्पेन विचलति ॥ १२ ॥

पदम् प्रौक्तौ सुवतिं विचिनष्टि हरीश्यादि । इति परिरम्भ-
 येन वसितः प्रवक्तुः विकारः आसक्तमित इति भावः । यथाः तादृशी
 तपः कुचकलसोपरिः कानकुण्डलोः उपरि तरलितः चन्द्रावितः हाराः
 यथाः तथाभूता ॥ १४ ॥

विचलदिति । विचलद्विः अक्षयौ शेषैः कचितः सुन्दरः ज्ञानन-
 मे चन्द्रः यथाः सा, तथा तथा कल्पेन अधरपानरभमेन अधरपान-
 नेन कला तन्द्रा यथाः तथाभूता ॥ १५ ॥

चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां रतिरवेत्येति भावः । कूजकलाभ्यां दृशितौ
 यथाः यथाः सा तथा सुवतिता रश्मना तादृशा यः कचनरञ्ज गतिः
 तथाः लोका चपला ॥ १६ ॥

दशितेति । दशितक मिवल्ल दिकोचितेन कञ्जिनं वज्जनायुक्तं
 कचित् यथा तपोक्ता तथा बहुविधं कूजितं यथाकादृशी या रतिः
 तथा रश्मेन आकाशेन रशिता रश्मयौ ॥ १७ ॥

विपुलधुलकपृष्ठवेपथुभङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा । “कापि” ॥ १८ ॥

यमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा । “कापि” ॥ १९ ॥

श्रीजयदेवभणितं हरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् । “कापि” ॥ २० ॥

रति चतुर्दशः प्रथमः ।

विरहपाण्डुरारिसुखाश्वज द्युतिरयं तिरयकपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभवः सुहृदये ! हृदये मदनव्यथाम् २१

विपुलेति । विपुलाः पुबका यस्मिन् तादृशः पृष्ठः सङ्घान् वेपथु-
भङ्गः कल्पच्छेदः यस्याः तद्योक्ता तथा श्वसितेन निमीलितेन च विकसन्
स्फुरन् अजलकणः काणः यस्याः तथाभूता ॥ १८ ॥

यमेति । यमजनितेन जलकणभरेण खेदजसविन्दुसमूहेन सुभगं
शरीरं यस्याः सा तथा रतिरणे सुरतसंपाप्ते धीरा सती कराव
कान्तस्य वक्षसि परिपतिता ॥ १९ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं हरिरमितं हरेः सुरतं कश्चिदनुषं
परिशमितं जनयत ॥ २० ॥

विरहेति । अये रति कोमलापन्नयो । हे वक्षि ! मनोभवः
मानस्य सुहृत् नित्यभूतः विरहेण यम विच्छेदेन पाण्डु वत् सरारेः
कल्पस्य सुखाश्वजं कल्पेव द्युतिर्वस्य तथाभूतः अतएव वेदनां मनो-
व्यथां कल्यादर्थेनजनितानिति भावः । तिरयन् श्वाकादवन् निराकर्म-
विरहार्थः चतुर्दशेन कल्पसुखार्थेनजनितानन्दकाभादिति भावः ।
विधुः हृदये अतीव मदनव्यथां तनोति विस्मारयति लक्ष्मीपक्षमादिति
भावः ॥ २१ ॥ इत्युपनिषत्सु वक्ष्यते ।

अथ चतुर्दशः प्रश्नः ।

गुर्जरैरागेण एकतासौतासेन च गीयते ।

समुद्रितमदने रमणोवदने चुम्बनवलिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुरकं मृगमिव रजनीकरे ।

“रमते यमुनापुलिनवने विजयीमुरारिरधुना” “ध्रुवम्” ॥२२

घनचयकृचरे रचयति चिकरे तरलिततरुणानने ।

करवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगानने ‘रमते’ ॥२३

गुर्जरैरागेण एकतासौतासेन च गीयते ।

समुद्रितेति । अधुना विजयी जयधीरः सर्वैर्नृपपंशास्त्रीत्यर्थः ।
 मुरारिः यमुनापुलिनवने यमुनायाः पुलिनं यन्निनि । कानने समुद्रित-
 ममृक् प्रक्षिप्तः मदनः येन तस्मिन् कामाहोपके इत्यर्थः, चुम्बनेन
 मन्त्रितः सङ्कोचितः कधरः यथा तादये रमणोवदने कलादिपु-
 कांसिभ्याः वदने रजनीकरे चम्पू मृगमिव सपुरकं यरोमाङ्गे
 स्यान्न जातरोमःश्च यथा तथा मृगमदश्च कल्पिकायाः तिलकं
 लिखति ददाति रमते क्रीडति च तयेति शेषः एतेन स्यात्-रति-
 तात्वसुखमस्याः तथाचोक्तं यथा रतिमुखाजटाः पतिः पान्थं न सुञ्चति ।
 विचित्रं विश्वमेयुं ज्ञा या स्यात् स्याधीनभक्तुंवेति ॥ २२ ॥

रमेति । घनानां मेघानां अथ घनचयः तदसु कृचरे शोभने
 तरलितं चसुचितं तदस्थानां गुणां काननं सुखं येन दर्शनाद्यभिप-
 भायः । तस्मिन् तथा रतिपतिः काम एव मृगः तस्य कानने विचरन्-
 कानने कामाहोपके इत्यर्थः । तथाः पूजकायाः स्याधीनपतिकायाः
 चिक्रे कुम्बे चपला विद्युत् तस्या इव सुषमा परमा शोभा यथा तादये
 कुम्बककुसुमे रचयति । मुरारिरिति पूर्वेषु सम्बन्धे इवसुभारद्वयि
 बोध्यमिति ॥ २३ ॥

घटयति सुघने कृचयुगमयने मृगमदरुचिरूपिते ।
 मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते "रमते" ॥२४॥
 जितविसयकले स्रदुभुजयुगले करतलनलिनोदले ।
 नरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले 'रमते' ॥२५॥
 रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
 मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने "रमते" ॥२६॥
 चरणकिसलये कमलानिलये बभ्रुमणिगणपूजिते ।
 वाहुरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते 'रमते' ॥२७॥

घटयतीति । सुघने निविद्धे नखपदं नखस्यतमेव शशी चन्द्रः
 तत्र भूषिते अलङ्कृते तथा मृगमदस्य कस्तूर्या वा रुचि कान्तिः
 तथा रूषिते शोभिते तस्याः कृचयुगमेव गगनं तस्मिन् अमलम् उच्छ्वलं
 मणिसरं सुक्ताहारमेश तारकायां नखपायां पटलं राजिं घट-
 यति ॥ २४ ॥

जितेति । जितं विसस्य सृष्टावस्य सकलं सुखं येन तादृशे
 करतलमेव नखिनोदलं पद्मपत्रं यस्य तस्मिन् तथा हिमवत् शीतले
 स्रद्धनि भुजयुगले करद्वये मधुकराणां भ्रमराणां निचयं श्रेष्ठिभिः
 चरकतनिर्मितवलयं वितरति परिधापयति ॥ २५ ॥

रतीति । विपुलम् अपघनं शरीरम् आद्यतनमित्यर्थः यस्य
 तादृशे विशाले इत्यर्थः, मनसिजस्य कामस्य कनकासने स्वर्णनिर्मित-
 पीठस्वरूपे इत्यर्थः, तथा कृतं वासनं गन्धादिभिः संस्कारः यस्य तथा-
 भूते सुगन्धद्रव्यादिभिः सुरभीकृते इत्यर्थः, तस्याः रतेः प्रह्लादस्य
 श्चन्द्रम् आश्रय एव जघनं कटिपुरोभागः नितम्बो वा तस्मिन्
 तोरणस्य शिखारं शोभायेकालस्य हसनम् उपहासकरं ततोऽप्य-
 धिकसुन्दरमित्यर्थः मणिमयं रत्नमयं रशनं काशीं विकिरति स्वप्न-
 यति ॥ २६ ॥

चरयेति । कनकायाः कज्जला निकले काशाने हृदि पक्षस्ये

रमयति सुदृशं कामपि सुदृशं खलहलधरसोदरे ।
 किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे रमते
 इह रसमन्वने जतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।
 कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके रमते ॥२८

इति पञ्चदशः प्रबन्धः ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि गठस्त्वं दूति ! किं दूयसे
 स्वच्छन्दं बहुवज्रभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।
 पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याङ्गव्यमाणं गुणै-
 रक्कगटात्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ३० ॥

योजिते विनिहिते नखा एव मण्डोमां गन्धाः ते पूजिते अर्चिते
 तस्याः चरन्ति किमन्ये पदपङ्कजे परिहरपररणं वाह्यं योभाजनकं याव-
 क्मनस्तु कस्येव भरणम् आभरणं जनयति अर्पयति ॥ २७ ॥

रमयतीति । हे सखि ! अने भूते इहपरस्य वसदेवस्य सोदरे
 आतरि इहपरस्य इहवाइवस्य नेति सोद्रेयुटनोक्तिप अस्वते ।
 कयो कामपि सुदृशं योमननेसां कामिनीं इदमम् अनुष्णं यथा
 तथा रमयति सति इह विटपोदरे कताम्हे अफसं निष्कसं विरसं
 रसवर्जितं यथा तथा किं कथम् अत्रसम् स्वस्वितार्थि पद कथय ॥२८॥

इहेति । रसमन्वने हरसमन्वने जतं कीर्तितं इरेगुणने येन
 तादृशे, मधुरिपोः कण्यस्य पदसेवके भक्ते इत्यर्थः कविनृपजयदेवके
 कविने च जयदेवके कलियुगस्य चरितं दुरितं पापं न वसतु ॥ २८ ॥

इदानीं दुःखितां मण्डोमां वाक्यन्त्याह नेति । हे सखि ! निर्दयः
 दवारहितः गठः यदि न आयातः, हे दूति ! त्वं किं कथं दूयसे ते
 दुःखिता भवसि, बहुतः बहुभा कियः यस्य सः कण्यः स्वच्छन्दं रमते,
 तस्य ते तत्र किं दूषणं सोदरे ? पश्या अत्रकोकय, कदा दयितस्य प्रियस्य
 अण्यस्य गुणैः सोद्रेयादिभिः रञ्जुमियेति अग्निः ; आङ्गवमाणम्

अथ प्रोक्तमः प्रबन्धः ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन तपति न सा किसलयप्रयनेन ।

“सखि ! या रमिता वनमालिना” । ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

विकमितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन । “सखि ! या” ॥ ३२ ॥

असृतमधुरसदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन । “सखि ! या” ॥ ३३ ॥

इदं चेतः चिन्तम् उत्कण्ठा औत्सुक्यम् आर्त्तिः पीडा च तयोर्भवात्
आतिशयात् हेतोः स्फुटत् विदुर्दिव स्वयं यास्यति उत्सृष्टाङ्गुहारः
भवेत् सम्भावितोत्सृष्टमङ्गतक्ष परात्मनेति लक्षणात् ॥ ३० ॥ सादृश-
विक्रीडितं इत्यम् ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलेति । हे सखि ! या अनिलेन वायुना तरले चञ्चले कृ-
न्दने नीलोत्पले इव नयने यस्य तादृशेन वनमालिना रमिता क्रीडिता,
सा किसलयप्रयनेन प्रलम्बप्रयनेन न तपति न सन्तप्तं नन्दति ।
अरमितेति पक्षे किसलयप्रयने नवपल्लवप्रययायाभू इति न तपति इति
न अपिष्ठ तपत्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विकमितेति । विकसितं यत् सरसिजं पद्मं तद्वत् ललितं सुकं-
यस्य तेन वनमालिना रमितेति सर्वत्र बोध्यं सः मनसिजविशिखेन
कामशरेण न स्फुटति न विदीर्यति, अरमितेति पक्षे मनसिज-
विशिखे कामशरे इति सम्भवन्तं कृत्वा पूर्ववत् नञ्प्रययान्वयः कार्य-
त्यर्थं सर्वत्र ॥ ३२ ॥

ज्वलति । अस्मत्तद्वत् मधुरं सदुतरं कोमलतरं वचनं तद्व-
त्तेन वनमालिना रमितेति पूर्ववत् सा मलयजपवनेन न ज्वलति न
प्रयति ॥ ३३ ॥

स्थानजलरुहश्चिकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन । 'सखि ! या' ॥ २४ ॥

मजलजलदममुद्यकचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहभरणे । 'सखि ! या' ॥ २५ ॥

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन । 'सखि ! या' ॥ २६ ॥

मकलभुवनजनवरतरुणेन ।

वहति न सा रुजमतिकरणेन । 'सखि ! या' ॥ २७ ॥

त्रीजयदेवभक्षितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन । 'सखि ! या' ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णः पञ्चमः । . . .

स्यवेति । स्ववज्ररुहश्चैव रुचियेषां तादृशाः करचरणा इत्य-
पादाः यत्र तादृशेनेति वनभासिनेत्यत्र विशेषणम् । सा हिमकररु-
चिरुक्ता चिकरचरणेन न लुठति न भूतश्वे पतति इत्यर्थः, अर्थात्तरं
पूर्ववत् ॥ २४ ॥

मजलेति । मजलः जलपूर्णः यः जलधराणां कण्ठद्वयः तद्वत् रुचि-
रेण लुठन्ति । सा विरहभरणे हृदि न दलति न विदीर्यते ॥ २५ ॥

कनकेति । कनकस्य काचनस्य निक्षयः कनकं तद्वत् रुचियेषु
तादृशं शुचि उज्ज्वलं वसनं यत्र तादृशेन । सा परिजनानां हस-
नेन मप्रहासेन न श्वसिति न ह्वेषम् अनुभवति अर्थात्तरं पूर्ववत् ॥ २६ ॥

मकलेति । मकलेषु भुवनजनेषु वरः श्रेष्ठः तद्वत्त्व तेन । सा
वतिरुहश्चैव अतिशोकेन रुजं पीड्यां न वहति अर्थात्तरं पूर्ववत् ॥ २७ ॥

त्रीजयेति । अनेन श्रीजीयदेवेन भक्षितम् उक्तं वयं वचनं तेन रुचि-
रपि हृदयं प्रविशति ॥ २८ ॥

मनीभवानन्दन ! चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! सुख वामताम् ।

क्षयं जगत्प्राण ! विधाय माधव

पुरी मम प्राणहरी भविष्यसि ॥ ३८ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं गिखीव हिमानिली

विषमिव सुधारश्मिदूर्ध्वं दुनोति मनोगमम् ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात्

कुवलयदृशां वामः कामो निक्वामनिरङ्गयः ॥ ४० ॥

आधां विधेहि महयानिल ! पञ्चवाण !

प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

सम्पत्तिं मलयानिलं प्राथयते मनोभवेति । हे मनोभवस्य चानन्दन ! चानन्दनक ! चन्दनानिल ! प्रसीद प्रसन्नो भव, रे दक्षिण ! सरल रति ध्वनिः वामतां वक्रतां सुखं क्षय, हे जगत्प्राण ! क्षयं मम पुरः क्षयतः माधवं विधाय पश्चात् प्राणहरीः भविष्यसि ॥ ३८ ॥ वंशस्वयिष्यं वृत्तम् ।

रिपुरिति । स्वयं सखीभिः संवाहः सहपाठः रिपुः शत्रु, रिपु, हिमानिलः भीतसवायुः शिखी चम्बिरिव, सुधारश्मिदूर्ध्वः विषमिव मम मनः दूरम् अन्तर्ध्वं दुनोति वन्नापयति, हृदयम् अदये टमा-रहितं तस्मिन् अने एवं पुनः बलात् बलते मत्पत्ति, तथा हि कुवलय-दृशां नीलोत्पलाखीर्षां चानिलीनां कामः वामः वक्रः क्षतयव निक्वाम-मम् अन्तर्ध्वं यथा तथा निरङ्गयः अवाध्यः शिखाचारिणात् दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ४० ॥ हरिषीवृत्तम् ।

मायाविति । हे मलयानिल ! त्वं आधां मनोव्याधीं विधेहि क्षय, हे पञ्चवाण ! क्षय । प्राणान् गृहाण, पुनर्गृहं न आश्रयिष्ये न मन्त्रिणां, हे अतान्मभिमनि ! मनसोहरे ! मन्त्रे ! इत्यर्थः ते

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गे-

रङ्गानि सिद्धं मम शान्दत्तु देहदाहः ॥ ४१ ॥

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वन्द्वैरमन्दादराद्
 धानन्त्रैर्मुकुटेन्दुनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्द्रीवरम् ।

स्वच्छन्दं मकरन्दपुन्दरगलान्द्राकिनीमेदुरम्
 श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ४२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणो
 नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तत्र क्षमया किं ? क्षमां वा कृत्वा, मम कृतानि सिद्धं, देहदाहः शरीर-
 ज्वलापः शान्दत्तु निवृत्तो भवत्यु ॥ ४१ ॥ वचनलिखको वचनम् ।

अन्वेति । शान्दः धनः शानन्दो वेदां तैः पुरन्दरादिभिरिन्द्रा-
 दिभिः दिविषदां देवानां इन्दैः क्षमन्दादरात् क्षतियज्ञात् शानन्त्रैः स्वच्छ-
 प्रकृते यद्भिः सुकुटस्थैरिन्दुनीलमणिभिः तट्टिकाभिरित्तैः सन्दर्शितम्
 इन्द्रीवरं स्वच्छया नीलोत्पलध्वजः यत्र ताडनं तथा स्वच्छन्दं यथा
 तथा मकरन्दवत् सुन्दर्यो मखन्त्या निवरन्त्या अरथादिति भावः
 सन्दाकिन्या मकुटा मेदुरं स्निग्धं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं पादपद्मम्
 अशुभस्कन्दाय अशुभनिवारणाय वन्दामहे प्रवचनम् ॥ ४२ ॥ शार्ङ्ग-
 विप्रोक्तिः इत्यम् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

विलसलक्ष्मीपतिः ।

अथ कथमपि यामिनीं विनोय करगरजर्जितापि सा भाते
अनुनयवचनं वदन्तमथे प्रथतमपि प्रियमाह साभ्युत्थम् ॥१॥

अथ सप्तदशः प्रबन्धः ।

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

रजनिजनितगुरुजागररागकपायितमलसनिमेषं
सहृति मयनमनुरागभिव स्रु, टमुदितरसाभिनवेशम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सा करण्य कामस्य शरेण जर्जितापि
कथमपि अतिक्रम्येयं यामिनीं विनोय वापयित्वा प्रभाते अथे प्रथतम्
अनुनयवचनं वदन्तम् अपि प्रियं साभ्युत्थं शेषं वधातथा, आह
उवाच ॥ १ ॥ धृष्टितापाहृतम् ।

भैरवीरागेषु यतितालेन च गीयते । भैरवीरागध्यानं वधा । शरो-
वरण्ये स्तुतिकस्य मण्डपे । शरोरुहैः शङ्करमर्षवली । तासप्रभेद प्रति-
पत्न गीता मीरी ततुमौरदभैरवीयम् ॥ सङ्गीतपारिजातोक्तकथनं वधा ।
स-स्वरांशप्यङ्गव्यासा भैरवी स्थात् ध-कोमवा । रिषारोहे तु मन्वासा
पशसेनोभयोरपि । मङ्गलनासावरोहे तु सर्वदा सुखदाविनी ।

स रि ग म प ध नि । स नि ध प म ग रि स । स रि ग
म प म ग रि स म ग रि ग रि स नि ध नि हा । स ग
म स म ग म प म ग रि स । धा प म ग रि स ग रि नि
स ग म म ग म प म ग रि स ग ग म नि नि ध म ग
रि स स ग रि स नि नि स स ।

इति भैरवी । सर्वदा ।

रजातीति । हरिहरौति । खेदस्यचकनस्यं हे माधव ! याहि

हरिहरि ! याहि माधव ! याहि वीरव ! मा वद् कैतववाद
तामनुसर सरसीदृशोचन । या तव हरति विवादम् ॥२॥
काञ्चलमस्त्रिमधिलोचनमुष्यनविरचितनीलमरुपम् ।
दशनवसनमरुत्वं तव क्लृप्त ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ १ ॥

वपुरनुवहति तव अरसङ्करखरनखरखतरखम् ।
मरकतशकलकलितकलधोतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ४ ॥

मण्डलं ये वीरव ! याहि मण्डलं, द्विरस्त्रिः कोपाधिक्यस्त्रिषुवा । कैतववादं
कपटः चनं वा वद्, ये सरसीदृशोचनं पञ्चनवनम् । तां, कालाङ्गु वानु-
सर अनुमण्डलं, या तव विवादं क्लृप्तं हरति । तत्कालाभिरुपे
येदं दयं वति रजनीति रजनीत्यां जमितेन सुदृशा दीर्घेण कामरेण
रागेण तस्माननुरागेण च कथावितम् आरम्भीभूतं कथयः निवेशः यत्न
तत् प्रावचो निनीचनपरिनिष्ठः तथा कदितः प्रकटितः तस्याः सुरते
कभिकिवेशः येन तथाभूतं तव नखनं कटुं सुखकम् अनुदाननिष
नहति धारवति । एतेनाकाः अस्त्रितात्वं कृषितं तदुक्तं प्राते-
ऽन्यासकृषिकते अस्त्रितात्वं कथावितेति ॥ २ ॥

अन्वयापि कामरथादिभिर्नेत्रकोटिभ्यः कादिनामस्तु तस्मिन्नावति
कल्पतेति । ये क्लृप्त ! तव कथं रत्नकथं दयनवचनं रदनकटम्
अधरनिष्ठः तव तनोः शरीरकं अनुकूपं मोक्षं क्लृप्तकथविनयोः
विशोचनयोः नेत्रयोः तस्या रति श्रेयः पुण्येन विरचितं नीलमण्ड-
लं तनोति विहारवति, विरचितं नीलमण्डलं यत्न तादृशं वत् तव
तनोः अनुकूपं वादय्यं तनोति वा अन्वयः ॥ १ ॥

वपुरिति । तव मनुः, शरीरं अरसङ्करे बानधंयाने खरैः तीक्ष्णैः
नखरैः अनाख्येव रेखाः यस्मिन् तादृशं वत् अरकतशकले नीलमण्डलं

चरणकमलगलदलककसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।
दृश्यतीव वहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ५ ॥

दृशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ६ ॥

वहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनाऽपि भविष्यति नूनम् ।
कथमथ वक्ष्यसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ७ ॥

कलिता निर्मिता या कलधोतस्य स्वर्णस्य निप्रिच्छरविन्यासः तस्याः इव
तया इवेत्यर्थः करणे प्रधी ज्ञेया । रचितमिति अध्याहार्यं रतेः सुरत-
व्यापारस्य जयवेद्यं विजयपत्रम् अनुवहति अनुकरोति ॥ ४ ॥

वने कण्टकादिभिर्नालघर्षणात् एवं सम्भवति न तु नखकृतामी-
शानीत्याशङ्कान् निराकरोति चरन्तीति । इदं तव उदारं विशालं च
चरणकमलाभ्यां पादपद्माभ्यां तस्या इति भावः गलता एवता च
सिक्तम् अतएव वहिः हृदयाद् वहिः प्रदेशे मदनद्रुमस्य हृदयस्य काम-
वृत्तस्य नवं नूनं किसलयपरिवारं पञ्चवसुहं दृश्यतीव प्रकटयतीव ॥ ५ ॥

दृशेति । भवतस्तव अधरगतं दलच्छटस्य दृशनपदं तस्या दलगत-
चिह्नं मम चेतसि खेदं क्लेशं तापमित्यर्थः जनयति अतः कथं अधु-
नापि एवं भावान्तरे आपतितेऽपि तव एतत् वपुः शरीरं मया सह
अभेदम् अभिदुं कथयति कथयति च अन्यथा तद्दृशनपदे तवैव
धीकृता भवेत् मम तु कल्पमिति भावः ॥ ६ ॥

अन्यथापि दृशनपदं सम्भवति न तु अन्यनायिकावकृतादिनाशङ्कान्
निराकरोति वहिरिति । हे कृष्ण ! तव मनः अपि वहिरिव वाक्ता
शरीरमिव नूनं निश्चितं मलिनतरं भविष्यति । अथ अन्यथा इत्यर्थः

स्मिन्मति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव बध्बधनिर्देयबालपरित्रम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभक्तिरतिवञ्चितस्त्रिण्डितयुवतिविलापम् ।

मृणुत सुधामधुरं विदुधा ! विदुधालयतोऽपि दुरापम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

रति वप्रदयः प्रथमः ।

तवेहं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं वहिरिष

प्रियापादात्मनाङ्कुरितमरुणज्योति कूटयम् ।

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव !

त्वदालोकःश्याकादपि किमपि लज्जां ज्ञानयति * १० ॥

अनुगत त्वदेवायतनम् अद्यनधरका बालका ज्वरेषु दूनं नन्मप्रं आनित्यं
कथं वक्ष्यन्ती प्रतारयति ॥ ७ ॥

स्मरतीति । ममान् अवनानां आसिमीनां कवलाय ग्राहाय वनेषु
स्मरति, अत्र विवरे किं चित् आचर्यम् ? तथा हि पूतनिकैव
पूतना एव बध्बधेन स्त्रीवधेन निर्देयं दस्कारिणं बालपरित्रं तत्रैव
येषु प्रथयति प्रकटयति ॥ ८ ॥

श्रीति । हे विदुधाः ! विदुधः ! देवा ना, सुधावत् मधुरं विदुधा-
वततोऽपि सुरकोशेऽपि दुरापं दुर्लभं श्रीजयदेवेन भक्तिरतिवञ्चितायः
वञ्चितायाः प्रीतिः श्याकाः सुवन्ताः विकारं मृणुत आचर्यन्त ॥ ८ ॥

तदिति । हे कितव ! शून्य ! प्रियाया आन्यथा नाविधायाः पादा-
वङ्गेन चरन्त्यावङ्गचरयेन कुरतं व्यापं सुतराम् अद्यत् आनित्यं
तादृशं अतएव वीर्यं प्रसरन् अहरान् मन्नात् मन्नाभूतभिर तव कूटयं
वक्ष्यन्त्याः अरकोवन्त्या वन अद्य त्वदेवाः तव दूरेण प्रथमं तः

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीताम्बुकं
 राधायाश्चकितं विबोध्य हसति स्वरं सखीमण्डलम् ।
 त्रीङ्गाचक्षुसमञ्जसं नयनयोराधाय राधानने
 स्वादु स्मरमुखोऽयमसु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ११ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्षने बिल्व-
 कृष्णपतिर्नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जगद्विख्यातस्य प्रचयस्य यः भरः आनिशब्दं तस्य भङ्गेन हेतुना यो हा-
 दपि शोककारणे सन्वीतार्थः किं कथं किमपीत्यव्ययम् अनिर्वचनीया-
 मित्यर्थः उच्यते जनयति ॥ १० ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

सर्गान्ते मङ्गलनाचरति प्रातरिति । प्रातःकाले नीलनिचोलं नी-
 लवसनं तथा चरुषि संवीतम् आच्छादितम् पीतं अंशुकं येन तम् आ-
 यय चकितम् अपरनायिकावसनव्याख्यायात् अपराधस्य व्यक्ततया भ-
 निति यावत् अच्युतं कथं विबोध्य राधायाः सखीमण्डले वृ-
 द्धमूढे स्वरं नन्दं यथा तथा वृहति इति त्रीङ्गाचक्षुस-
 मञ्जसं यथा तथा अचक्षुसं वसनप्रान्तं नयनयोः आधाव वसनप्रान्तेन नयने
 काद्य इत्यर्थः राधाया आनने सुखे स्वादु सुन्दरं स्वरं ईषडास-
 तं सुखं यथा तादृशः अयं नन्दात्मजः कथं जगतासु आनन्दाय
 यस्तु भवति ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

सुखमुकुन्दः ।

अथ तां मन्वथस्त्रिणां रतिरसभिनां विषादसम्पत्तान् ।

अनुचिन्तितहरिहरितां कलहान्तरितासुवाच रघुः सखी ॥१॥

अथ अष्टादशः प्रपञ्चः ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकमुखं सखि ! भवने ।

‘माधवे मा कुह मानिनि ! मानमये !’ । ध्रुवम् ॥ २ ॥

रदानीं कल्याणिकेभ्यः खिद्यमानां राधां सखी प्राह अवेति ।
अथ कलहान्तरितां सखी रघुः विजने कल्याणिकेभ्यः मन्वथेन नामेन खिद्यतां
बलप्रां रतिरसैः सुखजनितेन मानस्येन भिद्यतां विरहितानां विषादेन
दुःखेन सम्पत्तां ताम् अनुचिन्तितं हरिः कल्याणिकेभ्यः परमातीतकृम-
रुचं ववा ताम् अन्तर कलहान्तरितां कलहेन कलहान्तरितां अन्वितानां
राधां सुवाच । कलहान्तरितासुवाचसुखं भरतेन यथा । प्राथमेभ्यः प्रथ-
मकोपभरेण कल्याणं तं चादुष्टारविचारादपथात् । संतप्तते नदह-
यन्निन्दितासुखैरीकानुवाह कलहान्तरितेति वा आदिदि ॥ १ ॥
कल्याणिकेभ्यः ।

गुर्जरीरागेभ्यः वतितायेन च गीयते ।

हरिरिति । अन्ते ! मानिनि ! मानमये ! मधुपवने बहन्मरुभीरे
यन्ति वति हरिः कल्याणिकेभ्यः अन्वितानां तत्र बहन्मरुभ्यामाति तत्कात्
माधवे मानं मा कुह के सखि ! भवने नदुहे कल्याणिकेभ्यः वति भावः
अपरम् कल्याणिकेभ्यः अधिकमुखं किम् अस्तीति शेषः न किमप्यस्तीत्यर्थः ॥२॥

तालफलादपि गुरुमत्तिसरसम् ।
 किं विफलीकुक्षये कृषकससम् । 'साधवे' ॥ ३ ॥
 कति न कश्चितमिदमनुपदसचिरम् ।
 मा परिहर हृदिमत्तिस्रयसचिरम् । 'साधवे' ॥ ४ ॥
 किमिति विषीदसि रोदिषि विकला
 विहसति युक्तिसभ्रं तव सकला । 'साधवे' ॥ ५ ॥
 सद्गुणसिद्धीदलशीतलशयने ।
 हरिमवलीकय सफलय नयने । 'साधवे' ॥ ६ ॥
 जनयसि मनसि किमिति मुरुखेदम् ।
 शृणु मम वचनमनोहितभेदम् । 'साधवे' ॥ ७ ॥

तावेति । तालफलात् अपि गुरु स्थौल्येन काठिन्येन वर्ज्यत्वेन
 च मय्यन्येन कतिसरसं रसमरपूर्वं कृषकससं सतकृष्णं किं कथं विफली-
 कुक्षये व्यर्धयसि ? कृषकससमर्देनराहित्यादिति भावः ॥ ३ ॥

कतीति । इदम् अनुपदं पदे पदे कश्चित् साध्यतमेव कति
 कति न कश्चितं यथा इति शेषः वार्त् वार्त् छे पदे यथा रदं कश्चित-
 मित्यर्थः किमिच्छा इति । कतिशयसचिरम् कतिशयम् कति मा परि-
 हर न त्यज ॥ ४ ॥

किमिति । विकला- कतिशयकुला- कती किमिति कथं विषीदसि
 सिधादं प्रकाशयसि, रोदिषि च । विकला युवतिशया कानिनीवर्गः तव
 कतिशयं तवेति सख्यव्यविकला- पत्नी ॥ ५ ॥

सहिति । सद्गुणैः कोमलैः नखिनीदलैः शीतले शयने हरि-
 कृष्णम् अवलीकय; पश्य, नयने नेने सफलय- चरितार्थे कुरु च ॥ ६ ॥

जनयसीति । शृणु- शृणु । मनसि- मुरुखेदं मरुत् दुःखं किमिति-
 कथं जनयसि- सत्यादयसि- धारयसीत्यर्थः, कुनैहितः- मनभिरहितः
 श्रेयः विरहः यथा- तादृशं- यथा- युवतीविरहः सा- भूषणा- तन्मन्त्रैः,
 ७ ॥

हरिश्चपयात् वदतु बहुमधुरम् ।

स्मितं करोति हृदयमतिविधुरम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभक्तिसहितसहितं

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥

रति अहादयः प्रथमः ।

स्मिते वत्पद्मासि यत्पद्ममति स्तब्धासि यद्भागिनि
 द्वेषस्यासि यदुच्छ्वेले विमुक्ततां वातासि तस्मिन् प्रिये ।

तद्युक्तं विपरीतकारिणि ! तव श्रीसङ्घचर्चा विधं

गीतांशुस्तपनो द्विमं हृतवहः क्रीडामुदो यातनः ॥ १० ॥

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलकन्दारविस्मंसनः

हरिचरितम् । हरिः चपयात् तव वनोपमायच्छत, बहु मधुरं
 मनोहरं वचनं वदतु च । स्मितं क्वं हृदयम् अतिविधुरम् अति-
 व्याकुलं करोति ? तव व्याकुलीभावो निम्ब-४ रति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भक्तिसहितम् अतिभक्तिसहितम् अतिमनोहरं
 हरिचरितं कन्दारविस्मंसनं सुखयतु सुखीकरोतु ॥ ८ ॥

स्मिते रति । हे राधे ! तस्मिन् प्रिये क्वं स्मिते स्मिते स्मिते
 दर्शयति अपि यत् पद्मा निरुता कटुभाविनीत्यर्थः अपि, प्रथममति
 अपि यत् कान्ता निरुता कटुभाविनीत्याया इत्यर्थः अपि, रागिनि अह-
 रागमति अपि यत् देवस्या पिदेनिनी अपि, उच्छ्वेले अहङ्गमे अपि
 विमुक्ततां प्रतिमुक्ततां वाता- प्राणा अपि, तन्नात्, हे विपरीतकारिणि !
 प्रतिमुक्तवर्तिनि ! तव श्रीसङ्घचर्चा अन्तर्मोहनं विधं, गीतांशु-
 चन्दः तपनः क्रीडः, द्विमं हृतवहः अग्निः तवा क्रीडया हृतः
 क्रीडामुदः वातनः रति, वत् तत् युक्तम् अहङ्गं विपरीतवृद्धिः दर्श-
 नेन विपरीतं भवतीति भावः ॥ ११ ॥ प्रादुं रसिकीहितं हृतम् ।

कन्दारि आविका वरं वनापवति कन्दारिनि । कुः श्रीः रतिः

स्तथाकर्षणदृष्टिर्हर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गोदयाम् ।
 दृष्यहानवदूयमानद्विविधदुर्वीरदुःखापदां
 भ्रम्यः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽन्नेयासि वंशीरवः ॥ ११ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्षणे
 मुग्धसुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

चतुरशतुर्भुजः ।

अत्रान्तरे मखणरोषवशामसीम-
 निश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
 सत्रीङ्गमौचितसखीवदनां दिनान्ते
 सानन्दगन्तदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

हरिणाशीषाम् अन्नभोजनेन मनोहरेण मोक्षिषुर्वनेन वापु सापु
 इति शिरःकण्ठनेन अस्मतां मन्दाराणां देवतद्विशेषकृतमानां
 विश्वंवनः शिरसः श्चुतिकारकः अस्मत्तु अन्निच्छतोऽपि आकर्षणे तथा
 दृष्टिर्हर्षणे नेमानन्ददाने अहामन्त्रः तथा इत्यङ्गिः दुर्घर्षैः हानवै-
 द्ययमानाः योद्यमाना वे द्विविधः देवाः तेषां दुर्वीराणां दुःखापदां
 भ्रम्यः निवारकः वंशीरवेषैव दानवानां पराजयादिति भावः कंसरिपोः
 अस्मत्तु वंशीरवः सः वृष्टाकम् अन्नेर्वांसि अस्तुभानि अयोहयत निरा-
 करोतु अन्नेर्वांसि पाठे अयोहयत बह्व्यस्त इत्यर्थः पातुनामनेवाः अन्नात्
 अयवर्गवोनाच्चेति अवेवत् । आर्द्रुर्विक्रीकृतं इत्यम् ।

अमेति । अत्र अस्मिन् अन्तरे अयसरे दिनान्दे सन्तुगावां हरिः
 कण्ठः पञ्चकण्ठ अन्तायेन अस्मिन् अस्मत्तु रोषक वद्यान् अधीनां प्रायसो
 निदल्लवापानत्वर्गः अशीमनिश्चयेन पुनः पुनः निश्चयेन निःसर्गं

अथ एकोनविंशः प्रश्नः ।

देववराहीरामेण आङ्गवतालेन च गोयते ।
 वटसि यदि किञ्चिदपि दम्नवृषिकौमुदो
 हरति द्रुतिमिरमतिघोरम् ।
 स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
 रोचयति लोचनचक्रोरम् ।
 'प्रिये ! आरुमीले ! सुखं मयि मानमनिदानं
 सपदि मद्मानला दहति मम मानसम् ।
 देहि मुखकामलमधुपानम्' । ध्रुवम् ॥ २ ॥

विषादपूर्वं सुखं यथाः तां तथा चक्रोत् सवक्त्रं यथा तथा देवितं वटं
 वक्त्रा वदनं यथा तपोक्ता वक्त्री प्रवर्षितं दृष्टिनिवर्षः सुखपी
 राधां उपेक्ष प्रपन्नं मानन्दानि महदादि चहोद्धारितानि वदानि
 सुप्रतिबन्धानि यत् तद् यथातथा इति वक्त्राद्यर्थं यत्नम् यथाच ॥ १ ॥
 यत्नान्तिकं वृत्तम् ।

देववराहीरामेण आङ्गवतालेन च गोयते ।

वटपीति । हे आरुमीले ! मनोरमचरिते प्रिये ! यदि कनि-
 दानम् अङ्गुलकं नामं कोपं सुखं, मानः कोपः च त्वं देवा प्रपन्नेषी-
 तसुखम् इति दृष्ट्यकारः, मद्मानसः कामान्नि सपदि काटति मम
 मानसं दहति, तस्मात् सुखमेव कामसं पश्यं तथा मधुपानं देहि सुख-
 यस्तुमधु पावयेत्यर्थः मधुपानस्य चम्पिदाहनिवारकत्वादिति भावः, यदि
 किञ्चिदपि यदि वदयिष्ये तदा तव दम्नानां वृषिः शोभितेव कोमुदो
 लोच्यते अतिघोरं दृष्टः भवमेव तिमिरं तत् भवेति भावः हरति,
 किञ्च तव वदनचन्द्रमाः सुखचन्द्रः स्फुरतः दीपमानस्य अपरस्य कोपमे
 चक्रताव चक्रतयानार्थमित्यर्थः मम लोचनमेव चक्रोत् वक्ष्यिष्ये
 रोचयति कामयते सुखं करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मय्येवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी
देहि खरनयनग्रघातम् ।

घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं

येन वा भवति सुखजालम् । 'प्रिये !' ॥ ३ ॥

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं

त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी

तव मम हृदयमतिरत्नम् । "प्रिये !" ॥ ४ ॥

नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव शोचनं

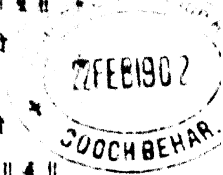
धारयति कोकनटरूपम् ।

वर्णयति । हे सुदति योभनदशने । यदि सख्यमेव मयि कोपिनी
कुर्वासि, तदा खराः शीघ्रं । नखरा एव घराः ते । घातं प्रहारं
देहि, भुजबन्धनं बन्धनं घटय, कुच, तथा रदेः दन्तैः खण्डनं दंशनं
जनय कुच, येन सख्येन प्रवारेण पादप्रकारादिना सुखजातं सुखसमूहं
तवेति शेषः भवति तत् कुचं रत्नत्वयः । प्रभवोहि खपराधिपु विहारेषु
प्रहरन्तीति विहारेवेति भावः ॥ ३ ॥

नाहं तव प्रभुषी तव प्रभुःसैव दृग्दृष्टवत्स्वित्वायत्नाह त्वमिति ।
हे राधे ! त्वं मम भूषणम् खरघातः खरि, त्वं मम जीवनं प्राण-
भूतादि, विह्व भवजलधौ संसारसागरे रत्नस्य सर्वश्रेष्ठवस्तु च खमि
जाती जाती बहुत्सहं तद्रूपमिह वस्यते । इति शेषः तस्मात् भवती
इह खमिन् त्वं जलधरणे इति भावः, यस्मिन्सततं खरुरोधिनी अनु-
भूयतिनी भवतु, तव तव शोचनस्य मम हृदयम् अतिरत्नं अति-
रत्नम् तवाहृदयस्य भावः सततं वक्ष्ये इति भावः ॥ ४ ॥

नीतेति । हे तन्वि ! त्वयाहि । नीलनलिनाभं नीलकमलवदनम्
अपि तव शोचनं मम कोकनटरूपं रत्नोत्पन्नस्य धारयति-

कुसुमशरवाणभावेन वटि रञ्जयति
 क्लृप्तमिदमेतद्रूपम् । "प्रिये ! " ॥ ५ ॥
 स्फुरत् कुचकुम्भयोरपरि मखिमञ्जरी
 रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रमनापि तव धनजघनमण्डले
 घोषयतु मन्मथनिदेशम् । "प्रिये ! " ॥ ६ ॥
 म्यनकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं
 जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
 भण मसृजवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
 सरसलसदललङ्कारागम् । "प्रिये ! " ॥ ७ ॥

रोषादिति भावः, किन्तु कुसुमं चरः वक्ष्यन्तः कामकः च वायुः
 कुसुममिच्छन्तः तस्मात् भावः उत्पत्तिर्वैद्ये तेन मधुना रञ्जयति वटि क्लृप्तं
 कीदृशमेतत् नयनं रञ्जयति मधुपानेन नेत्रकौटिल्यवन्धवादिति भावः,
 तदा एतत् रञ्जनम् अत्ररूपं योष्यं भवति तस्मात् रोषं लज्जा मधु-
 पानेन नयनं रञ्जय इति भावः ॥ ५ ॥

स्फुरत्विति । हे राधे ! तव कुचकुम्भयोः खनजघनयो उपरि
 मखिमञ्जरी रञ्जयति; स्फुरत् विराजतां, तव हृदयेषु प्रायेण चरं रञ्ज-
 यतु मनोचरं च । किञ्च तव धने निविष्टे जघनमण्डले रमना
 काङ्क्षी अपि रसतु धनतः, मन्मथक कामक निदेशं वाचनं शोषयतु च
 च प्रचारयतु च ॥ ६ ॥

म्यनकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं ! मन्मथवचनं वादिन
 इत्यर्थः खनजघनखानं खनजघनानां मण्डलं म्यनकारं, मम हृदयक
 रञ्जनं मनोचरं, जनितः जनतः रतिरङ्गे सुरतोत्सवे परमानः
 उत्सवः तेन तादृशं तव चरणद्वयं चरयेन चारुषु चरता टीप्रमता
 उत्सवनेत्यर्थः, मन्मथकं मन्मथः रामः कौटिल्यं वक्ष्यते तयोक्तं सुर-
 क्लृप्तमिच्छन्तः करवाणि ॥ ७ ॥

अरगरसखण्डनं मम शिरसि मखण्डनं
 दिङ्घि पदपङ्कवमुदारम् ।
 ज्वलति मखि दाहयो मदनकदनानखी
 हरतु तदुपहितविकारम् । “प्रिये !” ॥ ८ ॥
 इति अटुसुषाटुपटुषाह मुरवैरिषो
 राधिकामधिवचनजातम् ।
 जयति जयदेवकविभारतो भूषितं
 मानिनीजवजनितघातम् । “प्रिये !” ॥ ९ ॥

इति ह्येतेनविशः प्रबन्धः ।

परिहर कृतातङ्गे ! शङ्कां त्वया सततं घन-
 स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।

अरति । हे राधे ! मम शिरसि अरगरसखण्डनं कामकाव-
 कूटदमनम् उदारम् अतुल्यं तव पदपङ्कवं मखण्डनं मुखसखण्ड-
 दिङ्घि अपेयं दाहयः भीषणः मदनकदनानखः कामसन्नापाग्निः ।
 ज्वलति, तेन कामसन्नापाग्निना उपहितं ज्वलितं विकारं मयेति
 येषः हरतु मखिरसि तव पदपङ्कवदानं कर्तुं इति शेषः ॥ ८ ॥

इतीति । इति अज्ञप्रकारेण जयदेवकविना, भूषितम् अलङ्कृतं
 मानिनीजनानां मानवतीनां वारीणां जनितं घातं कृत्वा तेन ताहयं
 यमं घातं सुखानिषेखरः । राधिकाम् अधि राधामधिष्ठान् इत्यर्थः,
 अटुसुं आतुसुं अटु मीतिकरं पटु कौशलयुक्तं आह मनोहरं
 मुरवैरिषः मखण्डनं मखनजातं राक्षसमसूहः जयति सर्वैरुक्तं य
 वरते ॥ ९ ॥

परिहरति । हे कृतातङ्गे ! कृतः आतङ्गः सन्नेहो मया या
 तदुपहतुः, शङ्कां मम अन्धःपङ्कजनितानिति भावः परिहर त्वम् ।
 घने निषिद्धं जवजघने वस्त्राः तादृश्या त्वया सततं नदं यथा-

विद्यति वितनोऽप्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं
स्नानभरपरीरन्धरश्चे विधेहि विधेयताम् ॥ १० ॥

सुखे ! विधेहि मयि निर्देयदन्तदंशं
दोषं ह्यिदं निविद्धस्नानपीडनानि ।

चच्छि ! त्वमेव मुदमस्य पञ्चबाहू

चण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ११ ॥

यत्रिसुखि ! तव भ्रति भङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।
तदुदितभयभङ्गनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधेव सिद्धमग्नः ॥ १२ ॥

मिति भावः, ज्ञाने चाज्ञाने ज्ञाने अतएव परावपचायिनि
अन्त्यावकाशरहिते मनसि ममेति भावः । वितनोः अन्त्यादन्तः कोऽपि
पन्थः जनः न प्रविशति तदाज्ञानतया अन्त्यां परीरन्धः नायिकाल-
रक्ष प्रवेशानवकाशात् अयरीरतया देवकं चाप एव मन चेतसि प्रवि-
शतीत्यर्थः । तस्मात् ज्ञानभरेण परीरन्धक आशेषक च्छुयोने उप-
क्रमे मन अन्तरं विधेयतां वक्ष्यतां विधेहि प्रापय वशं मयेत्यर्थः ।
चाच्छि कृपण मासिति भावः ॥ १० ॥ च्छिपीडनम् ।

सुखे इति । हे सुखे ! मयि निर्देयं निष्कुरं वया तथा दन्-
दंशं दयनघतं तथा दोषं ह्यिदं निविद्धस्नानपीडनानि निविद्धा
स्नानाणां पीडनानि च विधेहि कृप । हे चच्छि ! कोपने ! त्वमेव
मम सुदं कर्मसु अस्मत् जनस्य, पञ्चबाहू एव चण्डालः तस्य चाण्ड-
दलनात् शरपहारान् मन अहवः प्राणाः प्रयान्ति मज्जन्ति तस्मान्
मयि प्रसीदेति भावः ॥ ११ ॥ मज्जन्तिकं इत्यम् ।

यत्रिसुखीति । हे यत्रिसुखि ! चन्द्रवदने ! तव भङ्गुरा कूटिका भू-
भुवजनानां तदधरानां मोहे मूढाविधाने कराणां भीत्या चाण्डली
अन्त्यामृदुलीकल्पे भाति विराजते । यूनां तथाः चाण्डलीभूतायाः शू वः
भुवमज्जनाय भीतिनिवारणाय तद अपरमंभूदवा सुधा एव सिद्धमग्नः

व्यस्यति हृषा भीमं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं
 तरुणि ! मधुरालासौस्त्यं विनीदय दृष्टिभिः ।
 सुमुखि ! विमुञ्चीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय
 स्वयमतिशयस्त्रिंशो मुञ्चि ! प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ १३ ॥
 बभूकद्युतिवान्धवोऽयमधुरः स्त्रिंशो मधूकच्छवि
 र्गण्डस्यष्टि ! चकास्ति नीलनखिनवीमीषनं लीचनम् ।
 नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !
 प्रायस्वस्वखुखमेवया विजयते विश्वं स पुण्यायुधः ॥ १४ ॥

तवाधराभ्युत्तपानेनैव तद्दुःखं निवर्त्तते इति भावः ॥ १२ ॥ पुष्पिता-
 पादसम् ।

व्यथयेति । हे तन्वि ! जगत्त्रिंशु ! हृषा अकारणं भीमं तन्वीत्यावः
 तनेति शेषः, मां व्यस्यति तापयति, हे तरुणि ! मधुरैः आलापैः
 भाषितैः पञ्चमं रागं प्रपञ्चय प्रकटय पञ्चमरागेण मधुरभाषण इत्यर्थः
 दृष्टिभिः तापं विनीदय शमय, हे सुमुखि ! विमुञ्चीभावं दैतव्यं
 निराकरणकारकमिति भावः, विमुञ्च त्वज्ज न वञ्चय न प्रतारय माषिति
 शेषः, हे सुञ्चो ! मुञ्च । अतिशयस्त्रिंशः अतिशेषयान् प्रियः प्रीतिकरः
 अहं स्वयं विना आह्वानमिति भावः, उपस्थितः आगतः । तस्मात्
 मां न प्रत्याख्याकीति भावः ॥ १३ ॥ हरिश्चीरसम् ।

व्यस्यति मानसवनेन प्रथमं शोचते इति । हे तन्वि ! शोचने !
 व्यस्यन् बभूकच्छ पुष्पविशेषकत्वाद्युतिः आन्तिः तस्मात्तन्वः बभूक-
 कुसुमवदय इत्यर्थः स्त्रिंशः तव अकारः, मधूकवत् कविदीर्घस्य
 तादृशः मण्डः अपोषः तवा नीलनखिनस्य नीलकण्ठस्य श्रीनोपस्य
 योमीषोरं लीचनं चकास्ति शोभते । हे कुन्दाभदन्ति ! कुन्दकुसुम-
 दशने । तव नासा माषिका तिलप्रसूनस्य तिलैपुष्पस्य पदवीं चक्रेति
 तिलपुष्पवदधीं प्रातीत्यर्थः, हे प्रिये ! तस्मात् स पुण्यायुधः कल्पः

इषी तव मदाक्षये वदन्मिन्दुमत्यान्वितं
 गतिर्जनमनोरमा विजितरश्मसूदहयम् ।
 रतिस्तव कलावती वचिरचितलेखे म्भुवी
 अह्ना विवृधयोवतं वदसि तन्वि । पृथ्वीमता ॥ १५ ॥
 प्रीतिं वस्तुनतां हरिः कुवलयपापीडेन साहं रणे
 राधापीनपयोधरस्तरणकृत् कुम्भेन सन्धेद्वान् ।
 पत्रे विभ्यति मौलति चक्षमपि क्षिप्रं तदालोकनात्
 ध्यामोहेन जितं जितं जितमभूद् ध्यामीनकांसादलः ॥१६॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भुजा
 नाम दशमः सर्गः । १० ॥

भावः वास्तव्येन तन्मनुष्यैवशा तव सुखाराधनेन विभं विजयते
 कायस्य विभक्तये तव सुखमेव कल्पयति ननु कार्यः ॥ १५ ॥ यादृक्-
 विस्तीर्णतं इत्यम् ।

इत्यादि । हे तन्वि ! कुम्भरि ! तव इषी मयने मरेन कवये
 मन्वरे, वदस्य रन्वुमत्या चन्द्रपुष्पा चन्वितं सुष्ठं चन्द्र इति बुद्धिं
 जनयति इति भावः । गतिः मननं जनानां मनोरमा मनोहारिणी,
 वदहयं जङ्घे रत्नस्य, विजिता विरक्तता रत्ना वदही येन तदाभूतं
 कदलीवदप्रसिद्धस्य, तव रतिः सुरतविहारः कलावती कौशकपुष्पा
 रत्नस्य, म्भुवी च वचिरा मनोहारिणी चित्रा चमनहारिणी वेद्या
 वसो क्लादयो, अहो कावर्षे, म् पृथ्वीमता भूसाधि विवृधयोवतं
 विवृधयोवतीनां भावं सुरसुन्दरीरूपविश्वस्यैः वदसि धारयति ॥ १५ ॥
 पृथ्वीमन्वः ।

चक्षति अज्ञानाकाशिका कर्मसुखसंचरति श्रीविविति । कः कुरवदा-
 यीडेन तदाक्षेन कंसकं इतिना साहं रणे त्रयाये कुम्भेन तदी-
 केनेति भावः, कल्पेद्वान् कंसर्षी उनु राधायाः वीरयोः मनोहरयोः

अथ एकादशः सर्गः ।

सानन्दामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा गृगार्त्नीं

गतवती कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।

रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद् ॥ १ ॥

अथ विंशतितमः पवन् ।

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

करणकत् कुवय्यांशीकुञ्ज कुञ्जशय्येन राधास्तनस्यार्त्नीयतिमान् रत्नैः,
ततश्च पत्ने वाङ्मे तस्मिन् इतिनि विभ्यति भयं प्राप्नुवति चित्तं
शीघ्रं शीघ्रति जियमाथे च सति तदाशोकनात् तर्ह्यनात् चर्त्तं
जितं जितं जितं कंशो जितः कंशो जित रत्ने वं व्यामोहेन जनता-
सङ्केने व्यामोहः विस्तारं गतः कोडाङ्कः ककरवः यथात् तयोभूतः
यभूत् वः इति वः बुद्धाकं प्रीतिं तदुतां विस्तारवद ॥ १६ ॥ यार्त्तु-
विक्रीडितं हस्तम् ।

सुचिरमिति । कापि सखी इति सुख्याति चोरवतीति तद्योक्ते
दोषेनतस्करे प्रदोषे रत्ननीडके स्फुरति दीप्तमाने वर्द्धमाने इत्यर्थः,
सति सुचिरं दीर्घकालं अनुनयेन सानार्त्नीं राधां प्रीणयित्वा सकोष
कृतवेशे रचितरुचिरभूषारत्नैर्वरिष्करे केशवे जम्बे कुञ्जशय्यां सता-
मरुचिररचितशयनं गतवति सति निरवसादां अनुनयेन सानारत्नि-
नाम् अतएव रचिता रुचिरा मनोहारिणी भूषा यथा यथा वा
तां राधां जगाद् वभावे ॥ १ ॥ साधिनीहस्तम् ।

वसन्तरागयतितालेन च गीयते ।

विरचितचाटुवचनरचनं चरच रचितप्रणिपातम् ।
 सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केसिग्रयनमनुयातम् ।
 "मुग्धे ! मधुमयनमनुगतमनुसर राधिके !" । ध्रुवम् ॥ २ ॥
 घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्यरचरचविहारम् ।
 मुखरितमणिमञ्जोरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् "मुग्धे !
 मृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपरावम् ।
 कुसुमगरामनयामनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावं "मुग्धे !" ॥ ४

विरचितेति । हे मुग्धे ! मुग्धे ! राधिके ! सम्प्रति विरचितानि
 चक्रानि चाटुनि प्रियाणि वचनरचनानि वाञ्छापिन्दाया येन तं
 चरचयोः रचितः कृतः प्रणिपातः येन तथोक्तं पदान्तमित्यर्थः
 मञ्जुलानां मनोधानां वञ्जुलानां नेतृधानां सीमनि प्रदेष्टे केसिग्रयनं
 विहारयथा अनुयातम् अनुगतम् शरणागतं मधुमयनं कण्ठं कण्ठ-
 सर अभिनन्द ॥ २ ॥

घनेति । हे घनजघनस्तनभारभरे ! घनबोर्भिविद्योः जघन-
 स्तनयोर्भारस्तं भरः अतिशय यथाः तत्सम्बन्धी, दरमन्यः रीरमन्यः
 चरचविहारः पाटविलेपः यत्न तत् तथा सुखरितं प्रकृतः मणि-
 मञ्जोरः रत्ननूपुरः यत्न तत् तथा तथा उपैहि कण्ठरूपमञ्जु, चर-
 चानां राजकुमारानां विकारं शब्दकारं विधेहि कुद मरालव
 मञ्जु इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मृणुविति । रमणीयतरम् अतिरमणीयं तरुणीजनानां सुवर्णानां
 मोहनं मधुरिपोः कण्ठस्तं रावं वचनं वेत्तनादभित्यर्थः मृणु । तथा
 कुसुमं शरणागतं धनुर्वद्यं तस्य कान्त्योत्सवः शब्दं आदेवं मन्दते
 प्रतिपाद्यतीति तथोक्तं विद्यानां कोविदानां निकरे समुक्ते भावम्
 अनुगतं भज इदानीं सुखेन कोविदानां मृदु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बं
 भ्ररणमिव करभोर ! करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बं 'मुग्धे' ! ५
 स्फुरितमनकृततरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।
 धृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममं कुचकुम्भम् 'मुग्धे' ॥ ६ ॥
 अधिगतमखिलसखीभिरिदं तववपुरपि रतिरथसज्जम् ।
 चण्डि ! रक्षितरसमारवलिच्छिममभिसर सरसमलज्जम् 'मुग्धे'
 अरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलोलम् ।
 बलवलयकण्ठितैदवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् 'मुग्धे' ! ८

अनिलेति । हे करभोर ! अनिलाकुञ्जितः मण्डितपर्यन्तः
 करस्य वद्विभोरः करमः, मण्डितश्चादाकनितं करस्य करभोरवद्विरत्य-
 धारः । अहत् कुच्छ वशात्तरङ्गवशाद्भो, लतानिकुरम्बं लतानुच्छं अनिलेन
 पायुना तरलः चण्डिका यः कियत्कवनिकरः पञ्चवसङ्कृतः तेन तद्गुणे-
 ष्वेत्यर्थः करेण तव गतिं लभनं प्रति भ्ररणमिव, करोति तस्मात्
 विवम्बं सच त्वय विवम्बं वा कुच्छ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्फुरितेति । मनकृतवशात् कामतरङ्गहेतोरेव स्फुरितं कल्पितं
 कृतएव सूचितः प्रकटितः हरेः कल्पस्य परिरम्भः आदिक्कमं वेन
 शेषोक्तं तथा मनोहरः हार इव विमला खञ्जा जलधारा यस्य तादृशं
 अमं कुचकुम्भं मनमलम् पृथक् मननं कुच्छ न वेति लिङ्गासक्त
 अर्थेति पाठे मनमोहयेत्यर्थः कुच्छ इवेति ध्वेयम् ॥ ६ ॥

अधिगतेति । हे चण्डि ! कोपने ! अखिलसखीभिः वद्विपरीयैः
 अधिगतं परिरम्भं तव वद्विः करोरं अपि रतिरथे सुरतसंयामे सज्जं
 चण्डिका रक्षिताया रचनायाः काञ्चयाः रवः अनिलेव दिविलम्बः
 पञ्चवसङ्कृतः सत्य मादृशं वरुणं रथपूर्वं अतएव चण्डिका चञ्जा-
 कुम्भं कातविति कञ्जाकुम्भं अस्मात् कभिहरं कल्पसपमम् ॥ ७ ॥

करोति । करस्य पायुस्य वरा इव सुभगः शोभनाः नखाः यस्य

‘नोजग्रद्वेषभङ्गितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।
हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् मुञ्चे !’

इति विंशतितमः प्रपञ्चः ।

सा मां द्रुष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनेः
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि ! समागत्येति चिन्ताकुलः ।
स त्वां पश्यति कम्पते पुलकयत्वानन्दति खिद्यति
प्रत्यङ्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ १० ॥

तादृशेन करेण हस्तेन सखीकं सविस्कारं वधा तथा वधीं अदकम्प्य
अथ गच्छ । मलयकक्षितैः कङ्कणरश्मितैः निजगतिशीलं निजक
थात्मनः नतिं योजयति आकाङ्क्षतीति तथोक्तं । त्वदानमनोमुत्सु-
खिच्छयैः हरिं अवबोधय अहमानतेति ज्ञापय अपिब्रह्मवाच्ये ॥ ८ ॥

श्रीति । अधरीकृताक्षिरकृताः हाराः येन तादृशं हारायेषयापि
अक्षिरकमनोहरमिच्छयैः, उदासिता मयकृताः वामा सुन्दरी येन तथा-
भूतं सुन्दरीनायिकामपेक्ष्य समधिकमनोरममित्यर्थः योजयदेवस्य
भङ्गितं भाङ्गितं हरी कण्ठे विनिहितम् अप्रिप्तम् मनो येषां तादृशानां
कल्पमङ्गलामित्यर्थः कण्ठतटीं कण्ठदेशम् अविरामम् अनवरतम् अधि-
तिष्ठत कल्पमङ्गलाः इतत् कण्ठदेशगतेः कीर्तयन्तु इति भावः ॥ ९ ॥

श्रीति । हे हृदि ! खिरं नाई तमवां पुञ्जं यस्मिन् तादृशे निकुञ्जे
सः तव प्रियः कण्ठः वा राधा वधानस्य मां द्रुष्यति, प्रियकथां वक्ष्यति,
प्रत्यङ्गम् आलिङ्गने मत्सखैरिति भावः प्रीतिं वन्दोषं यास्यति, रंस्यते
विहरिष्यति च इति चिन्ताकुलः इन् त्वां पश्यति मयाकथं विरीकते
इत्यर्थः, वेपथे अप्रियवद्बुधा कम्पते, पुलकयति मत्तत्कारणात् सङ्गान-
रोपाङ्गः अवति, ज्ञानन्दति इव सुरतप्राप्त्याऽवेति भावः खिद्यति
खिद्यन्त्या समीको भवति, द्रुष्यति द्रुष्यति त्वावराजितं बुद्ध्या अक्षरंवाक्य-
वृत्तिवतीत्यर्थः तथा मूर्च्छति विहस्येन असुमसम्भवनया मोहं वक्ष्यति ।

प्रक्षोभिन्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छुगुष्ठावलिं
 मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
 धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वक् निकुञ्जे सखि !
 ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ११ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां

आवहरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्त्रं

तत्प्रेमहेमनिकषीपलतां तनोति ॥ १२ ॥

अत्र एतेन कारयेण अनेकक्रियाम्बयात् । दीपकाचङ्कारः तदङ्कं दर्पण-
 कारेण अपरुतप्रस्तुतयोः दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्नादने-
 चासु क्रियासु चेदिति ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्प्रति अभिचारयोष्यम् अन्धकारं यथेवज्ञाह अश्वोरिति । हे
 सखि ! विष्वक् समन्तात् निकुञ्जे ध्वान्तं तिमिरं धूर्तानाम् अन्धजन-
 वस्तुषामाम् अभिचारे सत्वरं हृद् हृदयं यासां तथाभूतानां नील-
 निचोलेन नीलवसनेन चारुणां मनोहारिणीनां सुदृशां सुवयनानां
 मारीषाम् अक्षोः नेत्रयोः अञ्जनं कण्ठकं श्रवणयोः कर्णयोः तापि-
 ष्णानां तमालानां गुष्ठावलिं कुसुमस्यवपुष्किं कर्णभूषणभूतामित्यर्थः,
 मूर्ध्नि शिरसि श्यामसरोजानां नीलकमलानां दाम भावतं तथा कुचयोः
 भ्रमयोः कस्तूरिकापत्रकं स्तननाभिरचितपद्मावलीं निक्षिपत् विष्वक्त्वं
 अयं तत्तद्वेषेण परिवेषयित्वाः अत एव प्रत्यङ्गं सर्वोपलक्षणनीलवर्णः
 आलिङ्गति ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

काश्मीरेति । एतत् तमालदलवत् नीलतमं अतिनीलं तमिस्त्रं
 तिमिरं काश्मीरं कुङ्कुमं तद्वत् गौरं वधुः शरीरं यासां तासां
 अभिचारिकाणां कामा बहुतेन मञ्जरीनां कामोर्षिणी तु या यात्रि
 बहुतेन अभिचारिकेति वचनात् मारीषां मणिमञ्जरीभिः अन्धकार-

हारावतीतरसकाञ्चनकाञ्चिदाम
 केयूरकङ्कणमभिस्युतिदीपितम् ।
 हारे निकुञ्जनिसयस्य हरिं निरीक्ष्य
 श्रीङ्गावतीमथ सखी निजमाद् राधाम् ॥ ११ ॥

अथ एकविंशतितमः प्रपद्यः ।

वराङ्गीरागरूपकतासाभ्यां श्रीयते ।
 मञ्जुतरकुञ्जतलबेसिसदने ।
 'प्रविश्य राधे ! माधवसमीपमिह ।
 विसस, रतिरभसङ्घसितकदने !' ॥ १४ ॥ ३०
 नवभवदशोक्तदशमयमसारे ।

रत्नकिरणैः शोभितः सर्वतः कावचरेण' अङ्कितरेणञ्जु' अतएव तासां
 प्रेम्ण एव केन काञ्चन' तस्य निजमोपकृतां परीक्षापाशाचान्' मनोति
 विस्तारयति निजमोपकृतिव शोभते इति ॥ १२ ॥ नवमतिशयं इत्यञ्जु ।

वक्ष्यति वञ्जितभूमिनागतां प्रति वक्ष्या कथ्यते हारावतीति । अथ
 कथनम् । सखी हारावती, तदर्थानि पञ्चानि चाञ्चनानि वन
 तादृशक काञ्चिदाभ्याः रत्नमाया रत्नार्थः केयूरक कङ्कणक कङ्कणक
 च मञ्जोनां राधापरिहितानामिति भावः स्युतिभिः किरणैः दीपितम्
 विराजितम् निकुञ्जनिसयस्य सताम्यङ्कण हारे हरिं निरीक्ष्य श्रीङ्गा-
 वतीं सख्यावतीं राधां निजमाद् ॥ ११ ॥ नवमतिशयं इत्यञ्जु ।

वराङ्गीरागेण रूपकतामेव च श्रीयते ।

मञ्जु इति । रतिरभसिन सुरतोत्साहेन 'इक्षितं' इक्षितं' वदनं
 -ककाकात्सम्बुद्धौ, हे राधे ! इह मञ्जुनरे' अति मनोहरे' कुञ्जक तले
 कथनम् । वत्' केसिसदनं' श्रीङ्गाकानं' तत्र माधवसमीपं' प्रविश्य,
 विजय विह्वर च ॥ १३ ॥

इत आरभ्य कावचप्रणं केसिसदने इत्यञ्जु राधे इत्यञ्जु च विज्ञे-
 कथाभ्यां प्रतिज्ञोक्तप्रतिवृत्तिरिति मनेत्यादि । नवभवता अस्मिन्काले-

'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस कुचकलसतरङ्गहारे ! ॥ १५ ॥
 कुसुमचयरचितशुचिवासनेह ।
 'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस कुसुमकुकुमारदेहे ! ॥ १६ ॥
 मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ! ।
 'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस रसवन्धितललितगीते ! ॥ १७ ॥
 विततबहुवह्निनवपद्मवचने ।
 'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
 विसस चिरमिसितपीनजघने ! ॥ १८ ॥

नेत्रयोः कश्चिद्वेन मत् प्रथमं प्रत्याश्रयणं तदेव कारः ।
 तादृशे कैलिसदने दम्बक विशेषचिह्नम् । कुचकलसयोः क्षणकुम्भयोः
 तरङ्गः गतिवशात् चञ्चलः हारः बद्धाः मृदुचञ्चुहो, एवञ्चतरङ्ग
 बोध्यम् ॥ १५ ॥

कुसुमेति । कुसुमचयेन पुष्पवनेन रचितं शुचि पवित्रं निर्मल-
 पित्तकं वाक्येहं प्रथमं स्थानं प्रत्या दम्बकः, अस्मिन् तयोश्चो कुसुमवत्
 कुकुमारः कोमलः देहः बद्धाकारवञ्चुहो ॥ १६ ॥

मृदु इति । मृदुना मध्येन चञ्चलता चञ्चलवचनेन चञ्चलसंज्ञकत्वेन
 इति वाच, सुरभिः सुगन्धः शीतः शीतलश्च तस्मिन् । रथेन राधेण
 रचितं कुम्भं अकितं चञ्चरं शीतं बद्धाः मृदुचञ्चुहो ॥ १७ ॥

विततेति । विकृत्याभिः बहुभिः बहुभिः क्षताभिः चरेः पद्म-
 वेद्य चने विविधे इति दम्बकः । चिरमिकिते चिरवन्धे पीने प्रियाद्ये
 कचने नितम्बे बद्धाकारवञ्चुहो ॥ १८ ॥

मधुमिक्षितमधुपङ्कजकक्षितरागे ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विलस मदनरभसरसभागे ॥ १८ ॥
 मधुतरकपिकनिकरनिनङ्गुच्छरे ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विलस दमनरुचिररुचिरमिच्छरे ॥ १९ ॥
 विहितपद्मावतीसुखसभागे ।
 कुक मुरारे ! मङ्गलगतानि ।
 भवति जयदेवकविराजरागे ॥ २१ ॥

इति एकविंशतितमः प्रबन्धः ।

त्वां चित्तेन चिरं बहुलयमतिश्रान्तो भृशं तापितः

मधु इति । मधुना मकरज्येन मिक्षितैः समामृतैः मधुधानां भवन-
 राणां कुक्षे इन्द्रेः कक्षितः क्षतः रागः शुद्धनं कक्षित् तपोक्षे ।
 मदनरभसेन काशमेनेन रवः सरस इत्यर्थः भावः, मनोवृत्तिः मन्नाभात्-
 कम्बुद्वी, माधोपङ्कजसङ्घस्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

मधु इति । मधुना मकरज्येन तरुणां चक्षुषाणां पिकनिकराणां
 कोकिलइन्द्राणां निमन्त्रेण सुच्छरे मन्त्रिते । दमनरुचिरे इदति इत्यर्थः,
 तथा रुचिरं इन्द्रेः मिच्छरं रत्नविशेषः यथाः तदम्बुद्वी, सुन्दर-
 रत्नाकङ्कते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विहितेति । हे मुरारे ! विहितः क्षतः पद्मावत्या उपपन्नः
 सुखसभागे सुखसम्पत्तिर्मेव नाशये पद्मावतीसुखच्छरे इत्यर्थः भवति
 तव चरितं नाशयिष्ये इत्यर्थः जयदेवकविराजे मङ्गलगतानि मङ्गलानि
 मङ्गलानीत्यर्थः कुर ॥ २१ ॥

भाविति । हे रागे ! चित्तेन मनसा त्वां चिरं बहुम् तापय

हारममलतरतारमुरसि दधत् परिचञ्चित दूरम् ।
 स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिष यमुनाजलपूरम् ।

‘हरिकेशम्’ ॥ २५ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डनमधिगतगौरदुकूलम् ।
 नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवल्लितमूलम् ।

‘हरिकेशम्’ ॥ २६ ॥

तरलदृगञ्जलचलनमनीहरवद्वनजनितरतिरागम् ।

जनितानां विभङ्गः विभेदः यद्य तयोक्तं विधुमण्डलक चन्द्रमण्डलक
 टर्गनेन तरङ्गिताः चञ्चलिताः तद्वा मङ्गलः तरङ्गा यद्य तादृशं
 लवनिधिं चतुर्भिष एकरथं विरासुरसं विरं वक्रुवाचम् अभिचञ्चितः
 आकाङ्क्षितः विवाहः यद्य तं सुरोमेहतः हृषिकेश वधेवदं वदन्
 यद्य तत्राभूत् हृषिकेशितसुखमित्ये तत्रा यन्कृष्ण कामक निवार्यं
 काश्यं हरिं ददर्श ॥ २४ ॥

अतः परमावपन्नं हरिचित्तक विभेदवानि वक्ष्यति हार-
 विन्नादि । परिचञ्चितं चञ्चलानं दूरं इहसु लवकतरा कलु-
 ष्यहा तारा मध्यमविभङ्ग तादृशं परसि दधत् पारवन् अतएव
 स्फुटतरेव फेनकदम्बेन फेनराशिना चरञ्चितं दृष्टं यमुनाजलक
 काञ्चिन्हीचलिकक पूरं प्रवाहनिष क्लितम् । यमुनावाः श्यामवर्णे-
 त्वात् फेनक च मृदुत्वात् नीलम् नीलम् ॥ २५ ॥

ज्ञानवेति । अधिकतं परिहितं नीरं इहसु वेन तं तत्रा
 श्यामकं मृदुकं कोषकं कसेरं शरीरं वक्रुवति भवति धत्ते इति
 ज्ञानत् तयोक्तम् अतएव पीतेन परामावात् कल्पःकरलहा पटल-
 भरेव चञ्चलितमयेन वलितं वेदितं पूरं यद्य तत्राभूत् नील-
 नलिनं नीलोत्पलनिष क्लितम् ॥ २६ ॥

तरवेति । तरवेन चञ्चलेन दृगञ्जलचनेन चाटाचक्षेपेव यमो-

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तङ्गागम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २७ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिसितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसमुन्नसिताधरपद्मवक्रतरतिलोभम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २८ ॥

शशिकिरणचूरितोदरजलधरसुन्दरसकुमुमकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलजतिलकनिवेशम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २९ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

‘हरं यत् पदं तं ज्ञान् जनितः रतिरामः सुरतोत्कृष्टं यत् तादृशम्
यतएव शरदि शरत्काये स्फुटक विधुमण्डल कमलस्य एदरे यश्च-
नरे खेचितं शीघ्रापन्नं खञ्जनयुगं यत् तथाभूतं तङ्गागं शरोपरमिव
स्मितम् ॥ २७ ॥

वदनेति । वदनमेव कमलं पद्मं तस्य परिशीलनाच्च विधुःशुद्ध
मिसितस्य समानतस्य मिहिरस्य खञ्जलं यथा वक्रशी कुण्डलस्य कर्ण-
भूषणस्य शोभा यत् तथोक्तं खञ्जलस्य यत्कुण्डलमिसितस्य, तथा
स्मितस्य स्फुटकमितस्य यस्या शोभना रुचिरेण सुन्दरेण यतएव यत्कु-
वितेन सुशोभितेन अधरपद्मेण कृतः जनितः रतये सुरताय शोभः येन
तादृशम् ॥ २८ ॥

शशीति । शशिनः चन्द्रस्य चिरसैः चूरितं ज्ञानं शरं यत्
तादृशः यः जलधरः तदत् सुन्दरः यत्कुण्डलः कुण्डलमिसितः येषः
यत् तथोक्तम् । तथा तिमिरेण यज्जकारेण उदितं यत् विधुमण्डलं
चन्द्रमण्डलं तदत् निर्मलेन यद्यजेन चन्द्रेण तिस्रकनिवेशः यत्
तथाभूतम् ॥ २९ ॥

विपुलेति । विपुलः यद्वाङ्मयः इत्यमरः रोषाङ्गातिथयः तेन

भजन्यास्तस्यान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-
 क्षिते याति गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने ।
 प्रियास्त्रं पश्यन्त्याः स्मरशरवशाकृतसुभगं
 सबन्धाया सञ्जापि व्यगमदिव दूरं स्रगं ॥ ३३ ॥
 जयश्रीविन्ध्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
 स्वयंसिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।
 भुजापीडक्रीडाहतेकुवलयपीडकरिणः
 प्रकीर्णासृग्विन्दुर्जयति भुजदण्डो सुरजितः ॥ ३४ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने सानन्ददामोदरी
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भजन्या इति । तस्यान्तं शय्याप्रान्तं भजन्या नकन्या शयो-
 परि उपविशन्त्या इत्यर्थः कृता या कपटकण्डूतिः कवकण्डूयनं
 तथा पिहितम् आकाशदितं क्षितं येन तादृशे अवहिते सतके
 आलीपरिजने सखीजने गेहात् निकुञ्जभवनात् वहिर्वीते इति
 स्मरशरवशेन कामशरप्रहारेण यः आकृतः अभिज्ञापः तेन सुभगं
 सुचारु सदा तथा प्रियस्य कण्ठस्थ आशं सुखं पश्यन्त्याः कतएव
 सबन्धायाः सनदृशः सन्माख्याः राधायाः सञ्जा दूरं व्यगमदिव ।
 सखीसमक्षं सञ्जा आसीत् इदानीं तद्वहिनमनात् कर्का तद्व्या
 अभिज्ञापोचितं विजहार इति भावः ॥ ३३ ॥ पिच्छरिषीहलम् ।
 जयश्रीति । जयश्रिया विजयकल्पिता विन्ध्यस्यैरिषीः मन्दार-
 कुसुमैः सुरतककुसुमैः सहितः पूजित इव द्विवेन इक्षिता सह य-
 रणः संपासः तेन मुदा हर्षेण जय सिन्दूरेण मुद्रित इव राजित
 इव भुजापीडे बाहुदण्डेन क्रीडया हतस्य कुवलयपीडकण्ठक केव-
 करिणः प्रकीर्णः सञ्जात् प्रक्षिप्तः आसृग्विन्दुः शोषितविन्दुर्जन-
 नादयः सुरजितः कण्ठस्थ भुजदण्डः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३४ ॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

सुप्रीतपीताम्बरः ।

गतवति सखीदृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर-

अरशरवशाकृतस्फीतस्मितस्मितपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपङ्कव

प्रसवशयने निक्षिप्ताच्छीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

अथ लघोविंशः प्रपञ्चः ।

विभासरामैकतासौताःनाभ्यां गीयते ।

गतवतीति । सखीदृन्दे सङ्घरीचनूके गतं वति हरिः मन्दः
प्रियव्रतः लपाभरः अस्मात्प्रियव्रतः सखात् तादृशेन निर्भरेण स्मित-
प्रदृष्टेन अरशरवशेन यः सङ्घः अभिवाचः तेन स्फीतं प्रदृष्टं यन्
स्मितं दृष्टितं तेन स्मितः अभिवाचः अथरः सखाः तादृशीं सर-
समनसं अहुरामार्हं चित्तं तथा नवपङ्कवानां प्रवरः सङ्घ एव प्रथमं
तस्मिन् विचित्रम् अङ्गं यस्मात्कालं प्रियं राधां दृष्ट्वा मुहुः पुनः पुनः
उवाच ॥ १ ॥ हरिसौदाम् ।

विभासरामैकतासौताःनाभ्यां गीयते । विभासरामभ्यां तथा ।
सखीदृन्दे स्मितपुष्पापः प्रियाधर आदुसुखातिव्रतः प्रथमं स्मित-
स्मितोपवेशो भावा विपूर्वः विचित्रं चैव पीर इति । सखीतपारिजातोक्त-
वचनं तथा । सङ्घे तीक्ष्णरो वस्मिन् न नो तीक्ष्णो रि-धी मती ।
कोमलौ व्यावधीयेते विभासौ नादिन्स्मिते । आरोहे न नि-नर्जन्
न-वांग्गकरदंष्ट्रते ॥

न व स र रि न न्या न ना रि स व नि ध प ध स व नि
व नि ध प न य न ना रि स व रि व ि स व व नि ध

किसलयशयनतले कुरु कामिनि ! चरणनलिनविनिवेशम् ।
 तव पदपङ्क्तववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ।
 'क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके !' ध्रु० ॥१॥
 करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।
 क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं 'क्षणं' ध्रु० ३
 वदनसुधानिधिगलितमसृत्तमिव रचय वचनमनुकूलम् ।
 विरहमिवापनयामि पयोधररोधकसुरसि दुकूलं 'क्षणं' ध्रु० ४

ष ष ष नि ध नि ध ष ष प ष षा रि ष ष रि ष रि
 ष ष ष नि ध ष धा प षा पा षा षा ष नि ध ष धा प
 ष षा नृ गा रि ष । ष रि ष ष नि ध ष ध षा रि
 रि षा ष षा गा रि षा ॥

इति विभाषः । प्रातःकालीयः ।

किञ्चक्षतेति । हे कामिनि ! किसलयशयनतले नवपङ्क्तवश्याय
 चरणनलिनविनिवेशं पादपङ्क्तार्पणं कुरु, इदं किसलयशयनं सुवेशं
 सुविरचितं तव पदपङ्क्तवश्या वैरि शत्रुभूतम् अतः पराभवं पराजयं
 तव पदपङ्क्तेनाश्रय शिरशि अश्रयस्यानादिति भावः अतुभवत्तु प्राप्नोत,
 भो राधिके ! अधुना अनुगतं नारायणं मामित्यर्थः क्षणं अतुसर
 अनुगच्छं समाभिवाधं पूरयेत्यर्थः ॥ २ ॥

करकमलेनेति । हे प्रिये ! विदूरं वददूरम् आगमिता आनीता
 अस्मि अयेति शेषः तस्मात् करकमलेन निजेनेति शेषः तव चरणं
 करोमि संवाहयामि दूरागतस्य पादसंवाहनस्योचित्यादिति भावः,
 मामिव अनुगतिशूरम् अस्मन्नानुगतमित्यर्थः नूपुरं शयनोपरि अश्रु
 उपकुरु स्वापन्न । अस्मन्नानुगते उपकारः कर्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

वदनेति । वदनमेव सुधानिधिः अन्तः तस्मात् गलितम् अश्रुत-

वद । अश्रु पयोधररोधकं

प्रियपरिरम्भपरभसवलितमिव पुलकितरुम्भदुरवापम् ।
 मदुरसि कुचकलमं विनिवेशय शोषय मनसिजतापं चणुं ध्रुं
 अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
 त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ।

‘चणुमधुना’ ६ ६ ॥

शशिसुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
 मम श्रुतियुगले पिकरवविकले श्रमय चिरादवसादम् ।

‘चणुमधुना’ ६ ७ ॥

सनापरसं सनाश्लेषवाधकं वा परसि वक्ष्ये स्मितं दृष्टुं वक्ष्ये
 विरहमिव अपनयामि ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! मम परसि वक्ष्ये स्मितं कान्तस्य भवेति
 भावः, परिरम्भपरभसेन काश्लेषावतेन वक्षितम् चणुं चामिव पुलकितं
 कोलाचितम् चणुं मद्भ्रुवतिरिक्तेन जनेन दुरापं ध्रुवं चणु-
 कलसं सनकुम्भं निवेशय शोषय, तेन च मम मनसिजतापं चणु-
 मधुनापं शोषय निर्वपय ॥ ६ ॥

अधरेति । हे भामिनि ! सुन्दरि ! अधरसुधारसम् अधरास्यसम्
 उपनय देहि त्वयि विनिहितमनसम् अपितचितं विरहानलेन दग्ध-
 वपुषं सतएव अविहायं विहायरहितं निरानन्दमित्यर्थः, मृतमिव
 दासं कष्टुरं भामिति शेषः जीवय ॥ ६ ॥

शशीति । हे शशिसुखि ! चन्द्रवदने ! अनुगुणः अनुकरः
 कण्ठस्य निनादः धनियेक्य तादसं तव कण्ठकण्ठस्य मणिरसना-
 गुणं रक्तनिर्मितकाङ्क्षीदाय सुखरय निधुवनकीचया चणुपावनेन
 शब्दितं कृत्, विद्यानां कोविद्यानां रवेण विषये रक्ते विरहको-
 दीर्यकत्वात्प्रति भावः । मम श्रुतियुगले कर्षोदरे चिरात् अपवसादं
 विनादं वक्ष्ये नाशय ॥ ७ ॥

मामतिविफलरूपा विफलोक्तमवलोकितुमधुनेदम् ।
भीलिति ललितमिव नयनं तव विरम विष्टज रतिखेदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।
जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे त्रयोविंशः प्रबन्धः ।

प्रत्यूहः पुलकाद्गुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ।
आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुक्तेऽपि यस्मिन्नभूत्
उद्धृतः स तयोर्द्विभूव सुरतारम्भः प्रियम्भावुकः ॥ १० ॥

मामिति । हे राधे ! अधुना तव रदं नयनम् अतिविफलरूपा
अतिविफलेन विरहजनितेन आनापरनाम्ना कोमेन विफलोक्तं
वञ्चितमिच्छते, विफलोक्तमिति पाठे विफलोक्तं क्लेशितं मा अव-
लोकितं द्रष्टुं अल्लितं सत्यपि न भीलति तथात् विरम निवर्त्तय
कोपादिति शेषः रतिखेदं सुरतदेव्यं विष्टज त्यज अभिजापातुरूप-
सुरतेन मां तोषय इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः अनुपदनिगदितं पदे पदे भवितं अधु-
रिपो कण्ठस्य मोदः यन्मोहः यत् तन्माभूतम् रदं गीतमिति शेषः,
रसिकजनेषु मनोरमरतिरसविनोदं मनोरमसुरतरञ्जनं जनयतु ॥९॥

अथ सुरतारम्भं कीर्त्तयति प्रत्यूह इति । तयोः राधाकण्ठयोः
यः प्रियम्भावुकः अतिप्रियः सुरतारम्भः उद्धृतः अनुपदकटतया
कतुपद्य भूय । अस्मिन् सुरतारम्भे पुलकाद्गुरेण रोमोद्गमेन
निविडाश्लेषे गाढाविकल्पने, निमेषेण क्रीडायांश्च आकृतविलोकिते
सत्यव्यापकोक्ते, कथाकेलिभिः वाक्पादयोः अधरसुधापाने, कल

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
 राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रीक्षीतट्रेनाहतः ।
 हस्ते नानमितः कचेऽधरमधुस्यन्दनेन सम्बोद्धितः
 कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो ! कामस्य वामा गतिः ॥११
 माराङ्गे रतिकैलिसङ्गत्तरणारम्भे तथा माहस-
 प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्कन्धमात् ।
 निघण्ट्वा जघनस्यली शिथिलिता दोर्बेऽङ्गिरुक्कम्पितं
 वक्षो मीलितमर्च्चि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्धयति ॥ १२ ॥

मन्त्रयकवायुद्धे कामक्रोडाविगेषरूपव्याप्येऽपि आनन्दाधिगमेन क्षलो-
 धानुभवेन प्रत्युद्धः विभ्रः अभूत् ॥ १० ॥ यादृक् विष्कीर्णितं वस्तुम् ।

विपरीतचरतं वक्ष्यति—दोर्भ्यामिति । कान्तः प्रियः कण्ठः
 दोर्भ्यां भुजाभ्यां संयमितः नियन्त्रितः, पयोधरयोः भरेण आपी-
 डितः आहतः, पाणिजैः नखैः आविद्धः विद्धतः, दशनैः दन्तैः
 क्षतम् अधरपुटं यस्य तादृशः आक्षिप्तटेन नितम्बरेणेन आहतः,
 हस्तेन कचे केशे आनमितः, अधरमधुस्यन्दनेन अधरमधुदानेन सम्बो-
 द्धितः सम्यक् तोषितः सन् कामपि अतिवैचनीयं तृप्तिं क्षलोवत्
 व्याप प्रापत् अहो ! आश्चर्यं तत् तस्मात् कामस्य गतिः वामा विपरीता,
 कामस्य उल्लासमा विपरीत गतिः चमत्कारिणीयैः ॥ ११ ॥ यादृक् व-
 विष्कीर्णितं वस्तुम् ।

पुनश्च तदेवाह—माराङ्गे इति । तथा राधया कान्तस्य कण्ठस्य
 अवाय पराभवाय माराङ्गे माराङ्गाभिधाने रतिकैलिसङ्गत्तरणारम्भे
 चरतकीर्णितरूपव्यापारम्भे वाहसप्रायम् अतिवैचनीयं वक्ष्यमानं
 आवेगात् उपरि कान्तस्यैव आहः । यत् किञ्चित् अवचनीयं प्रारम्भ्य
 अस्मान् तत्र विपरीतेन जघनस्यली निघण्ट्वा दोर्बेऽङ्गिरुक्कम्पिता
 विथिलिता, वक्षः उल्लासितं तथा अर्च्चि मदनं मीलितं वस्तु चितम् ।

तस्याः पाटलगाणिजाह्नितमुरो निद्राकषाये इथौ
 निर्धूताऽधरशोषिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
 काष्ठीदाम दरल्लथाञ्जलमिति प्रातर्निश्चातैर्दृशोः
 एभिः कामशरैस्तद्गु तमभृत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ १३ ॥
 त्वामप्राप्यमपि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे
 शङ्गे सुन्दरि ! कालकूटमपिवन्मूढो सृष्टानीपतिः ।
 इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विचिप्य वामाञ्जलम् ।
 राधायाः स्नानकोरकोपरि लसन्ने त्रौ हरिः पातु वः ॥ १४ ॥

बुद्धयैतदित्याह श्लोषाम् अवधानां पौष्टपरवः पुरुषव्यवहारं
 कृतः विद्वुरिति ? नैव विद्वुरतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
 तस्या इति । तस्याः राधायाः चरः पाटलैः श्वेतरक्तैः पाण्डु-
 नक्षैः अङ्कितं इथौ नवने, निद्रुया, निद्रानेनेन कषाये रञ्जिते,
 अधरस्र शोषिमा शोषित्वं निर्धूता निरक्ता नितरां पानादिति भावः
 मूर्धजाः शेषाः विदुषिताः कस्याश्च श्वंशिताश्च स्रजः माहाः येभ्य
 ताडय्याः, काष्ठीदाम दरल्लथाम् रैपत् विचिप्यम् अञ्जलं वस्त्रं नक्ष
 तथाभूतम् । इति इत्थं प्रातः प्रभाते इथोर्नेत्रयोः निश्चातैः एभिः
 पूर्वोक्तैः कामशरैः नक्षत्रतज्जानरश्चसुम्बनकेशाकर्षणं नौरीश्लान्नरूपैः
 पत्युः कालकूटमनः कीलितं विद्वम् अङ्गो ! तत् अङ्गुलम् वा सर्व्यं
 कामशरा अन्वयं निद्रिताः परम् अन्वयं कीलितमिति अनन्तकार
 इत्यर्थः प्रातःकादयो राधां विचोक्त्यं कस्यश्च पुनः सुरताभिवाणे जात
 इति भावः ॥ १३ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

उच्यति आश्रिमा अन्वयं इति त्वानिति । हे सुन्दरि ! क्षीरोदस्र
 क्षीरोदस्रस्र तीरोदरे नटनञ्चे एव अदन्वयपरं अदेवचित्ताश्रिष्वर्-
 तां अत्रायं मूढः तव शौन्दर्येण विद्वन्वः शृङ्गाणीपतिः पार्वतीनाथः
 काञ्चुटं विषं अशिवत् इत्यं एव कीलितमिति कीलितपरिभाषा-

व्यालोलः केशपायस्तरलितमलकैः खेदलोली कपोली
 स्यष्टा दृष्टाधरयोः कुचकलयश्चा हारिता हारयष्टिः ।
 काञ्ची काञ्चिहतायां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
 पश्यन्ती चास्मरूपं तदपि विलुलितस्त्रग्धरेयं धिमाति ॥१५॥
 ईष्यन्मीलितदृष्टि मुग्धहसितं सौन्दर्यधारावयाद्
 अव्यक्ताङ्गलकेलिकाकुविकसहस्तांशुधोताधरम् ।

वेति भावः एतेन पार्वत्या अपि राधायाः सौन्दर्यमपि कथयति ध्वन्यते ।
 इत्यङ्गं यद्वा अन्ये इत्यम् एवम्भूताभिः पूर्वकथाभिः पुराहणकथनेः
 कथनस्यः काञ्चिप्रचलायाः राधायाः नामाङ्गलं कुटयवामभागस्थितं
 वसनं विशिष्य कपोली स्तनकोरकयोः कुचकुङ्कुमोः उपरि जघनो
 विकसन्ती नेत्रे यद्य तन्नाभूतः हरिः सः युष्मान् भङ्गाभिति भावः
 पाठ रचय ॥ १४ ॥ यादृङ्कविस्तीरितं इत्यम् ।

व्यालोल इति । यदि चेति कथ्याङ्गलं इति च केशपाय
 व्यालोलः इत्येतो विशिष्यः, यद्यपि चूचकुङ्कुमोः तरङ्गितं स्वस्मान्नाद्
 भ्रंशितं कपोली गण्डुदेशो जदेन चर्मजलेन खोली व्याप्तौ दृष्टा
 दधनकता उपरयोः उपरयोश्चा स्यष्टा, हारयष्टिः उक्ताहारः केशक-
 लश्चा स्तनकलकोपरि स्थिति जनिता सान्द्रा हारिता परिच्छाया विद्य-
 त्वादिति भावः, काञ्ची मेखला काञ्चित् कथायां दिग्गं मता, तदपि तदपि
 इयं राधा सद्यः तत्कथात् पाणिना कुचोः स्तनजघनपदम् कथयति
 विलुलितं विशिष्यं कलं मायां हारयतीति तयोक्ता चास्मरु इति
 पूर्वोक्तप्रकारं पश्यन्ती इती धिमाति कामं प्रीचयतीत्यर्थः । अत्र
 नामकं इत्यदिम् ॥ १५ ॥

इति इति । इत्युः सौमन्यशान् जनः शरीरेण सामायेन जनितेन
 उत्कथयन्तोः प्रयोधरयोः स्तनयोः उपरि दरिद्रकृत्वा काञ्चीभ्यां यः
 हर्षोत्कर्षः आतन्द्रातिभवः तेन विलुलता मन्वरा निःसृष्टा कथया

यथासीत्कम्पियधीरोपरि परिष्वङ्गात् कुरङ्गीदृशो
 हृषीकेशविभुक्तनिःसहस्रनोर्ध्वान्धो धवत्माननम् ॥ १६ ॥
 अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।
 निजगाद् रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १७ ॥
 इति च सहस्रा प्रीतं सुरतान्ते मानितातिस्त्रिभ्रौङ्गी
 राधा जगाद् सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कुक्कुरं यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे
 स्रगमदपत्रकमत्र मलोभवमङ्गलकलमसहोदरे ।

तदुच्यते। अथादंश्याः कुरङ्गीदृशः हरिषाण्याः कान्तावाः रूपं नीलिता
 हृषीकेशात् दृष्टव्यं तत् स्रग्वं चन्दनं हरितं यस्य तथाभूतं सीत-
 कारवशात् अत्यक्तेन अस्तुटेन आकृतेन असम्भवेन केनिकाकृता
 श्रीकृष्णनिर्गमनिषिद्धारेण विरहसङ्घः दन्तासुभिः धीतः आकृत
 अथरः यस्य तादृशम् आननं धवति पियति ॥ १६ ॥ सादृशविक्र-
 षितं हसम् ।

अथेति । अथ आनन्दरं निर्गता निरस्ता बाधा स्वाधीनप्रीत्या यथा-
 सादृशो स्वाधीनभर्तृका स्वाधीनः स्वयमः भर्ता यथाः तथाभता राधा
 मण्डनवाञ्छया अहङ्कराभिजापेण रतिक्लान्तपि कान्तं निजगाद् ।
 स्वाधीनभर्तृकावचनसङ्घं तथा अथं कराङ्कितैव अथं चरन्पातिते ।
 चन्दुकेनेव कालेन श्रीकृष्णं स्वाधीनभर्तृकेति ॥ १७ ॥ अस्तुष्टु हसम् ।

इति चेति । सुरतान्ते हृषीकेशवसाने अतिस्त्रिभ्रौङ्गी
 सादृशो मानिता कल्पेन सन्धानं प्रापिता राधा अहङ्कारे प्रीतं गोविन्दं
 आनन्देन सादरं सादरेण चेतसः इति वक्ष्यन्मुनिवचनम् इदं वचनं
 जगाद् वधाये ॥ १८ ॥ आनन्दहसम् ।

कुरङ्ग इति । कुरङ्गानन्दे वदुनन्दने श्रीकृष्ण इति वा राधा

निजगाद् सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ १८ ॥

अलिकुलगङ्गानसङ्गनकं रतिनायकसायकमोचने
त्वद्धरशुभ्वनलम्बितकञ्जलमुञ्जलस्य प्रिय ! लोचने ।

‘निजगाद् सा’ ॥ २० ॥

नयनकरङ्गतरङ्गविलासनिरोधकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कण्ठले ॥

‘निजगाद् सा’ ॥ २१ ॥

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सङ्गले ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुग्धे ।

‘निजगाद् सा’ ॥ २२ ॥

निजगाद् । हे यदुनन्दन ! चन्द्रनाटपि विश्रुतरेण प्रतिशीतनेन
करेण तनेति शेषः अल मदीभवस्य कामस्य मङ्गलकवचवहोदरे मङ्ग-
लिकपूर्वकुम्भसदमे यथोधरे खाने मृगमदपलकं कलूरिकापलावलिं
कुरु विरचय ॥ १८ ॥

अशीति । हे प्रिय ! रतिनायकस्य कामस्य वायवं शरं कटाश-
रूपमिति भावः सङ्गति श्रुतिमिति तपोक्ते लोचने नयने नमेति
शेषः अलिकुलगङ्गानसङ्गनकं भ्रमरसङ्गतिरस्कारकं तव लपटाभ्यां
शुभ्वनेन लम्बितं गङ्गितं कञ्जलस्य उज्ज्वलस्य पूर्वस्य विप्रेक्षी-
त्वस्य ॥ २० ॥

नयनेति । हे शुभवेश ! नयनमेव कुरङ्गः अमविशेषः तस्य य-
दरेण विहायः उज्ज्वलं गगनं प्रतिविस्तार इति भावः तस्य निरोध-
करे प्रतिरोधके मनसिजस्य कामस्य यः पाशः बध्यवन्मनस्यः तस्य
विहायं वादस्य श्रुतीति तपोक्ते श्रुतिमूले सर्वमूले कुण्डले सुरत-
स्ये इति भावः निवेशयं सर्वस्य ॥ २१ ॥

भ्रमरेति । हे नाय ! मम सङ्गले सङ्गं जितं सङ्गं देन

सुगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन ! विश्रमितश्रमसौकरे ॥ २३ ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २३ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मानसिजध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखाण्डशिखाण्डकडामरे ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २४ ॥

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरसनावसनाभरणानि शुभाश्रय ! वासय सुन्दरे

‘निजगाढ सा’ ॥ २५ ॥

तस्मिन् विमले .सुखे सुखे उपरि सुखस्येति भावः सुचिरं बहुकालं
 भ्रमरपयं भ्रमरसमूहं रचयन्तं भ्रमरसमूहबुद्धिं जनयन्तं पद्मे
 भ्रमरस्थिते रौचिस्तादृति भावः नमंजनकं कौतुककरं इतिरुच्यभिहित
 भावः कलङ्कं कुल्लकं रुचिरे यथा तथा परिकर्मय प्रसाधय विरचय
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इतिवदेति । हे कमलानन ! प्रकृष्ट ! विश्रमितः विश्रामं प्राप्त
 श्रमसौकरः श्रमाशुक्लः यत्न तादृशे शोभितघनेजले शक्तिरजनी-
 करे कलङ्ककन्द्रे सुगमदरसेन कलूरिकादृशेषु बलितं निर्मितम् अत-
 श्च विहिता कलङ्ककलं कलं वास्यं येन तादृशं बलितं सुन्दरं
 तिलकं कुरु रचय ॥ २३ ॥

इतिवदेति । हे मानद ! शम्बरप्रद ! मनविजय साधक ध्वजचामरे
 ध्वजसन्धारणवदये रतिगलिते सुरतध्वजे शिखाण्डशिरः मयूरस्य शिखाण्ड-
 कडामरे कर्णवदये बलिते सुन्दरे रुचिरे रुचिप्रदे कुरुमानके
 इत्यर्थः मम चिकुरे कुल्लके कुसुमानि कुरु रचय ॥ २४ ॥

इतिवदेति । हे शुभाश्रय ! वदाश्रय ! शरदे कामोद्दीपने यन्ने
 विहाये शम्बरदारणः काय एव वारणः इधी तस्य कन्द्रे सुहावां

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मखने ।

• हरिचरणस्मरणाभूतनिर्मितकनिकलषण्वरखण्डने

“निजगाद् सा ॥ २६ ॥

इति चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रचय कचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो

घटय जघने काशीमञ्च स्रजा कवरीभरम् ।

कलय वलयश्रेणीं पाणी पटे कुरु नपुरी

इति निगदितः प्रीतिः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ २७ ॥

पर्यङ्गीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनाङ्गणे

संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनयो विभ्रहृपूर्विक्रियाम् ।

पादाश्लोकङ्गधारिवारिविमुतामङ्गां दिदृक्षुः गतैः

कायव्यूहमिवाचरन् पक्षिताकृती हरिः पातु वः ॥ २८ ॥

कामावासे दख्यते सुन्दरे मम जघने सुखितमना रत्ननिर्मितकाशीं
वसनम् आभरणानि च वासय यथास्थानं व्यापय ॥ २६ ॥

श्रीति । शुभदे अथ चतुर्विंशो हरिचरणयोः स्मरणेन कृतं
तेन निर्मितम् अतुपादितं कनिकलषण्वरखण्डनिर्मितपापसन्नापण
खण्डनं येन तस्मिन्, मखने आसङ्गारुणे श्रीजयदेववचसि हृदयं
सदयम् अतुपन्नं कुरु । पाठकं प्रति अस्तिरियम् ॥ २६ ॥

रचयेति । कचयोः कचयोः पत्रं चित्रविशेषं रचय, कपोलयोः
मखण्डयोः चित्रं कुरुष्व, जघने काशीं घटय, स्रजा मासजा कवरी-
भरं केशपापं अञ्च अलङ्कुरु, पाणी वलयश्रेणीं कलय अर्पय,
पटे चरणे नपुरी कुरु देहि इति राधया निगदितः पीताम्बरः अपि
प्रीतः सन् तथा हतुत् रापोक्तं सर्वं अकरोत् ॥ २७ ॥ हरिचोदयम् ।

आश्रिता वनसुपसंहरति । पर्यङ्गीकृतमथ नामनायकक
कणाश्रेणीनां दे कचयः रत्नानि तेषां मये मन्त्रे अस्ति

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवम्
 यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वमरचना काव्येषु लीलायितम् ।
 तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृणोक्तानामननः
 सामन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ २८ ॥
 श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
 परायरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ३० ॥

विषयस्य प्रतिज्ञतेः कृष्णकनया संख्यानेन वपुषः विक्रियां शरीरपर-
 म्परां विभक्तुं धारयन् अपचितः इति गतः आकृतः सुरताभिलाषः
 यस्य तादृशः 'रिरंशुदित्तर्यः पादाश्लोकधारिणी चरणकमलसेविनी
 या वारिधिसुता कण्ठीः ताम् अक्षयां शनैः नेत्रशतैः दिदृक्षुः इष्टुमिच्छुः
 अतएव कायच्छूङ्' शरीरसमूहमिव आचरन् हरिः वः युष्मान् पात
 रजस्य ॥ २८ ॥ शार्ङ्गकविक्रीडितं वृत्तम् ।

वदति । जयदेवकवेः गान्धर्वकलासु यज्ञीतविद्यासु यत् कौशलं
 नैपुण्यं यत् वैष्णवं विष्णुविषयम् अतुध्यानं चिन्तनं यदपि शृङ्गा-
 रस्य रसस्य विवेकः सम्भोगविषयकथादिविषयः तस्य तत्त्वं याचार्थ्यं
 तस्य रचना, यत् काव्येषु लीलायितं विवक्षितम् अस्तीति शेषः
 कृणो एकतानः एकापः आत्मा चित्तं यस्य तादृशस्य कथापरिचयनस्यः
 जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः तत् सर्वं सामन्दाः सुधियः
 विद्वांसः परिशोधयन्तु ॥ २८ ॥ शार्ङ्गकविक्रीडितं वृत्तम् ।

श्रीति । श्रीभोजदेवः प्रभवः यस्य तस्य श्रीभोजदेवसुतस्य रत्नवर्षः,
 राधाभास्वी देवी तस्याः सुतस्य श्रीजयदेवस्य श्रीगीतगोविन्दकवित्वं
 चिन्ता कर्तव्या राधाकृपया कृति भावः । यद् गीतः श्रीगीतः गोविन्दः
 अस्तु तादृशं तदात्मनिर्वाहं आत्मं परायरादीवः वे प्रियाः कवयः
 तेषां सर्वैः तस्य कण्ठे अस्तु विराजयाम् ॥ ३० ॥ उपजातिवृत्तम् ।

ध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्करामि
त्वे ! द्रव्यन्ति के त्वाममृत ! मृतममि नीर ! नीरं रमस्ते ।
कन्द ! कन्द कान्ताधर ! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
वच्छङ्कार सारस्वतमिह जयदेवस्य विश्ववर्षामि ॥ ३६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्वाधीनभक्तकावर्णने सुप्रीत
पीताम्बरो नाम हादयः सर्गः ॥ १० ॥

साध्वीति । इह संसारे विषयक सर्वाणि सुखाणि यावत् शृङ्गार-
सारस्वतं शृङ्गाररसबन्धुनीयं भावं यच्छन्ति प्राप्नुवन्ति खादन्-
पीयानि भवन्तीति भावः । हे माध्वीक ! मधो ! भवतः चिन्ता
साध्वी न भवति कोऽपि त्वं बाध न मन्दते इति भावः । हे शर्करे !
त्वं कर्करा सधिः । हे जनाः त्वं द्रव्यन्ति, हे मृत ! त्वं
मृतम् सधि, हे नीर ! ते रसः नीरं जलं, हे माकन्द ! यान् !
त्वं कन्द रोदनं क्व, हे कान्ताधर ! प्रियाया अधरप्रदेश ! अति-
सुहृणीय इति भावः त्वं धरणितलं पातालं गच्छ । श्रीजयदेव-
कवेः काव्यामृतपानेन परितृप्ताः सुप्तियः अन्यान् रसान् नाद्रियन्ते
इति भावः ॥ ३६ ॥ अन्धराहलम् ।

इति हादयः सर्गः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

गीतगोविन्दकाव्यस्य विहृतिः समाप्ता ।

समाप्तः पन्थः ।

श्रिणु- श्रीकृष्णदास नृत्योपाशासक

२० नवम्बर १९०२

१८ तैल्लिरीय ऐतरेय वेतावतर
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक २
१९ इन्द्राद्ययक सटीक सभाष्य १०
२० सुश्रुत वेदाङ्ग ४
२१ मातृङ्गिर (वेदाङ्ग) १
२२ वेतावतपञ्चविंशति ३०
२३ पञ्चमहाभूतसंग (सभाष्यसटीक) ४
२४ श्रीकृष्णविवेक (नीहाधिकार) २
२५ सप्तकोशनिघण्टु १
२६ उपमान चिन्तामणि १०
२७ नागानन्द नाटक १
२८ परमेश्वर दर्शनम् सभाष्य २
२९ चन्द्रोत्थरचन्द्र काव्य २
३० सामवेदस्य शतसंज्ञासूत्रम्
(भाष्य संहिता) २
३१ सामवेदस्य चारण्यसंहिता
भाष्यसहित भाष्यसंहिता १
विद्वान्नामसंज्ञानाटिका सटीक १
३२ कारपत्रस्य ह (बीहवाङ्ग) २
३३ कुम्भयानन्द वाङ्मयसटीक २
३४ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ४
३५ सारस्वत व्याकरण सटीक
पूर्वार्द्धम् ११
३६ वाङ्मयसटीक २
३७ (वाङ्मयसहित) पुष्पवाच-
विद्यास काव्य सटीक ४
३८ सङ्घट्ट प्रसङ्गम्, सङ्घट्टविन्द-
कम्, स्तुतिघनकम्, सङ्घ-

दामैषधर्वा
३८ चन्द्राङ्गक प्राधान
३९ वीरमिमीद्व (स्तुतिवाङ्ग) १०
४० भावप्रकाश (वेदाङ्ग) १०
४१ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
४२ अन्तर्गतचरनाटक (सुगारिगत) २
४३ दैवतज्ञानसूत्रसभाष्य १
४४ सङ्घट्टविन्दकसूत्रसभाष्य १
४५ भीमांशा परिभाषा १०
४६ अर्थसंग्रह (नीलाक्षीभीमांशा) ४
४७ रघुवंश सटीक ११०
४८ मेघदूत सटीक ३०
४९ अथावरिणुकीनाटिका ४
५० ईशानसुमानचिन्तामणि
(सङ्घट्टोपाध्यायसहित) १
५१ न्यायदर्शन सभाष्य सहित २६०
५२ सटीक वाङ्मयभोक्तृनाटिका
वाङ्मयसहित प्रथमार्ध
सप्तमसहित सप्तमस्य जम् १
५३ सटीक वाङ्मयभोक्तृनाटिका
वाङ्मयसहित सप्तमस्य सप्तमस्य
सप्तमस्य सप्तमस्य जम् २
५४ सप्तमस्य सप्तमस्य सप्तमस्य
सप्तमस्य सप्तमस्य सप्तमस्य
५५ संस्कृतसिद्धान्तसूत्रोद्देशसभाष्य
५६ संस्कृतसिद्धान्तसूत्रोद्देशसभाष्य
५७ वाङ्मयसहितसूत्रोद्देशसभाष्य
५८ श्रीकृष्णविवेक वाङ्मयसहित २
५९ अन्तर्गत

